Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 56 (15494) ◆ 1995 чылдың март 25, суббота ◆ Ат салган шагы 20.40. Садар өртээ 300 рубль.

КАДЫР ЧЕРНИҢ КАДАРЧЫЗЫ

Бай-Тайга кожуунда «Бай-Тал» коллективтиг өүдүрүлгениң хоочун малчыны Шойгу Монгуш пенсия назыны четсе-даа, ам-даа хойжулавышаан хевээр. Ол чээрби чыл иштинде үзүктел чок малчыннаан.

Эрткен чылын Шойгу Монгуш чүс хойдан-на сезен хураганны камгалап ап, бир баштан-на 1 кг 300 грамм дүктү кыргаан. Өг-бүлезиниң киржилгези-биле чыл санында багай эвес күш-ажылчы көргүзүглерлиг малчыннап келген.

Дуржулгалыг хойжу кыштаглаашкынга эки белеткелдиг болганындан хойларынга көк сигенни каап берип турар. Малчын аалдың чанында одарлар кадыр даглардыг болгаш, чаггаң хар-аная белен ызыртынмас. Хойларын ол мээстерже кадарып турар.

Шойгу Монгуштуң коданында төрүүр ийи чүс хой бар. Хой оолдаашкыны апрель айда эгелээр. Хою төрүй бээрге, уруглары Долаана, Шеңне, Аяна олар бир демниг дузалажып кириптерлер.

Мурнуку чылдарда мал оолдаашкыны январьның кончуг соогунда чоруп турган болза ам байдал өскерилген.

Ажыл-агыйның малчыннары өске черлериң көдээ ишчилери дег, ай-айы биле акша-шалың албайн турзадаа, коллективтиг ажыл-агыйның баштаар чери оларга далганны, тараазны хире шаа-биле берип турар. Чиш хереглээн малчыннарга коллективтиг бүдүүлге кышкы уеде сарлыкты чиик өртек-биле шалың орнунга берген.

Кан-оол ИРГИТ.

ЧАШ ТӨЛҮ ОНЧА-МЕНДИ

Балгазынның хойжу бригадаларында 3200 төрүүр хой бар. Оон 1719-у оолдаанкан. Малдың ара салыры, хорамчазы шоолуг эвес. Хой мериносс уксаалыг болгаш, кадарчылар хураганнарны онча менди болдурарынче онза кичээнгейни салып турар. Шупту төрүүр коданнарда сакманщиктер кылдыр малчыннар боттарының улустарын тудуп турар.

Коданнар аайы-биле сантүнү алырга, Юрий Сарыгларның 489 хоюнун 320-зи төрээн, Вера Хертектиң 489-нүн 297-зи, Юрий Чоодуның 445-ниң 312-зи, Бумба Чалчыктың 377-нин 236-зы тустузунда оолдаан. Алдынган чаш төл омак-силиг. Малчыннарның сагыш-сеткили маажым эвес болду, часкы ковыскынны, чайнын шал көгүн менди чаагай ажып эртип алыр сорулганы салып алган турар. Кажан хураганнарны иелеринден үскеш, ынчан ам ол хире хураган алдывыс дээр чаңчылдыг улус болду.

Рацион ёзугаар мал чеми четчир, ижер суг үзүктел чок, кыштагларже орук-чирик кылан тас, кажаалар чылыг, чырык кыштаг бүрүзүнде бар.

Ажылчыннарның акша-шалыңы үзүктелдиг-даа болза, совхоз халаска-даа, чиик өртек-биле-даа аъшчем хандырылгазын үзүктелдирбейн турар.

Ниитизи-биле малчыннар да улуг-ла чылдагаан, хомудал чок. Күлээнген ажылынга хүннүн-не сагыш аарып чоруур болза, күзээн сорулга чедип алдынмайн канчаар. Ындыг-ла болзунам!

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

ЧАЙЫНДЫ АЛГАН

Эрзинде Нарын суурнуң дужунда судак суглары ында хемниң дожунуң кыры-биле баткан суглары-биле холушкаш, суур кыдыының бажыңнарынче чайындылаан. Оон бээр он ажыг хонук эрткен. Ол чайыктаашкын соксаваанының түңнелинде ында чеден ажыг чүрттелга бажыңнарын суг алган.

Ындыг чайыктаашкын суу улам-на немежип турарын биске Нарындан келген суму чагыргазының даргазы Чооду Кожапович Делгероол чугаалай-дыр. Бажыңнарже киир чайыктаан черлерже эртер дүжери-даа бергедээн. Бажыңнарның иштинче кирген сугну улус демир-хууннап-даа үндүр дажыглап турарлар. Чүрттакчылар болгаш чагырга чери болдунар-ла аргаларны ажыглап, чеден ажыг аалдың иштин кедээр өске бажыңнарда торел-дөргүл улузунче көжүрген.

Ол чагырга даргазы-биле ам Кызылда чедип келген Роман Кунгаа бистиң-биле чугаалашты. Ол ажыл-агыйның кол зоотехнигинде ажылдап турар. Оон бажыңын база суг алган. Бажың иштин суг долган. Удавас печкавыс буступ кэар боор деп, ол мунгагдай-дыр. Бажыңнарыстың кадайым болгаш ында уруг-дарыым хайгаарап артып калган деп, ол немеди.

Нарын суурдан бо келген эштер Чазактан дуза дилээр дээш келгеч. Олар бир дугаарында Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар ямыга кирип, оралакчы сайыт Чыдыба Хелдеевич Ооржакка барган. Бо талазы-биле документилерни киирип кээрин дугурушканнар.

Охемчик ОНДАР.

БИРГИ ҮНҮҮШКҮН

Март 17-де Мөрен школазынче Кызылдың педагогика институдунун 5-ки курузунун студентилери «бирги үнүүшкүнү» кылып, аалдап чораан. Студентилер келген хүнүнүң кежээзинде клубка солун программалыг концертин бараалгадып, таныжылга кежээзин эрттирген. Концерт соонда суурнун аныяктары-биле танцы-самнап, ажык чугааны кылган.

Келген аалчылар эртенинде школага кичээлдерге олуржуп, башкылар-биле дуржулга солушкан. Ол ажык кичээлдерге кожуунун өске школаларындан башкылар кээп, башкы институдунун башкылары, студентилери биле арга-дуржулга солчуп, көдээ башкыларның ажыл-ижи-биле таныштырган. Аалдаашкын кайы-даа талага ажыктыг болгаш солун болганын демдеглээр апаар.

Чечекмаа САДИ.
Эрзин кожуун.

Агрономнуң дүвүрели

ЧАС КЕЛДИ, КАНЧААРЫЛ?

Чеди-Хөл кожуунну «Чал-Кежиг» совхозу тургустунга-ла ындыг-ла кончуг үр үе эртпээн, чаа-ла үш чыл чедип турар. Акша-төгериктиң үнези аажок кудулааны-биле база рынок-тун кончуг берге үезинде, өске ажыл-агыйлар-биле бир дөмей, совхоз бергедээшкиннерге таваржып турар.

Совхозтуң кол агроному, ол чер чүрттүг Олег Куштаарыкович Ондар-биле ужуражып, ажыл-агый часкы хову ажылдарынга канчаар белеткенип турарын айтыварымга ол мынча диди:

— Ажыл-агый ниитизи-биле 1500 га тарыга шөлдүг, оон иштинде 380 га суггаттыг чер бар. Ам бо хүннерде кызыл-тастың 100, арбайның 27 тонна үрезини бар. Сула үрезини шүүт чок. Дөрт гектар черге картофель олуртур, оон үрезини үүгле 2 тонна бар, ам-даа 10 тонна үрезин четпес. Ону Кызыл кожуунну «Сукпак» совхозу-биле дугуржулганы кылган, оон алыр бис. А суланың үрезинин тыптынар апаар. Көдээ ажыл-агый ямызында чагыгларны киирип каан.

Үрезиннер, артык кезектер, кывар-чаар материалдар садып алырынга дузалап көрүцер

Кол-ла бергедээшкин ажыл-агый моон мурнунда Тока аттыг совхозтуң салбыры турган болгаш, бисте машина-техника септээр деритинген мастерская кааа турар дээр силер. Часкы хову ажылдарынга ажыглаар 12 улуг-биче трактор-лар бар. Оларның үжү часкы тарылгага киржир арга чок, үрелик. Ону септеп кылып алыр артык кезектер чок, баазада бар-даа болза, оон өртээнге күш четпестээн бис.

Тракторларны септеп, үрезиннерни четче тыптынып, кывар-чаар материалдарны курлавырлап алдывысса-ла, часкы тарылганы чорудуп болурунуң аргазы бар.

— Арткан организастыг кезээ дээрге, бистиң боттарывыстың херээвис-тир. Аъш-чем-биле хандырылга, механизаторларның удуур, чыдар чери дээн ышкаш ажылдарны организастап болур. Ындыг-даа болза чаа тургустунган совхоз болгаш, механизаторларның турум чүрттаар турлаа ам даа кылдынмаан. Оларны ажык дээр адаанга хондурар эвес бис, дөмей-ле хемчегларни алыр апаар.

Кол агрономнуң чугаазы черле чөптүг, оонуу-биле алырга республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъшчем ямызындан часкы тарылгага ажыглаар дузаламчы акшага идегели улуг. Чүге дээрге садып алыр үрезиннер, артык кезектер, кывар-чаар материалдар дээш үү чок дээр.

Шынап-та час келди. Канчаарыл? Ол даг артында эвес, едекче кирип келди эвеспе.

Көгер-оол ООРЖАК.

Араттар болгаш банкирлер

МООНДАКТЫГ АЙТЫЫШКЫННАР

Өвүр кожуунның девискээринде амгы үеде 142 арат ажыл-агый ажылдап турар. Олар малдан алыр продукцияны хойну бүдүрүп, күрүнеге, чонга садып келгеннер. Дыка хөй арат ажыл-агыйлар банкыдан алган чээлилерин үеаанда эгидип, ажыл-агыйын сайзырадып эгелей бергеннер.

Ону көргеш чоннуң хөй кезии үениң аайы-биле бот-башкарлып, арат ажыл-агыйын тургузуп алырыбиле хөделип эгелээн. Ынчалза-даа арат ажыл-агыйын эгелеп алыры ындыла амыр эвес. Ажыл-агыйны тургузарда албан-на акша-төгерик херек апаары билдингир. Акшаны банкыдан чээл алыры эң берге айтырыг. Чээли акшаны алгаш, оңу ажыглаары болгунмайн баар таварылгалар безин бар. Бо дугайында кожуунда арат ажыл-агыйлар каттыжыышкынының даргазы Маадыр Канчырович Сат мынчаар чугаалап турар:

— Араттаар күзелдиг кижилер биске хөй. Оларның кижи бүрүзүнге банк акша чээлизин берип шыдавас. Фонд, кудлавыртар чедишпезин-биле ындыг болуп турар. Чээли алыры тыка берге деп чүвени билзе эки. Ону алырда хөктүг, каттырынчыг болгаш чиктии сүргей үүлдериниң хөйүн кижи кайгаар. Чижек кылдыр маңаа бир таварылганы киирип көрейн.

«Шүңмек» арат ажыл-агыйының удуртукчузу Наталья Александровна Ойдуп банкыдан **18 миллион** рубль чээлизин алыры-биле дугуржулга чарган. **Ол акшаның 600 муңун (3 хуузу) нотариуска, 600 муңун банкыга (3 хуузу) операциялар кылганы дээш төлээн. А алган чээлиниң 40 хуузун Чадааның нефтебаазазынче кывар-чаар материалдар дээш шилчидерин банкыдан айыткан!?** Бо таварылгада арат кижиниң техника бары-чогун барымдаалавас. Машиназы чок-даа болза, бензин талону дээш акшаны шилчидер. Ындыг айтыышкынны ТР-де көдээ ажыл-агый банкызының филиалының даргазы Т. В. Мурыгина кожууннарда банкыларга бергени элдеп. Н .А. Ойдуп 6 миллион рубльге бензин талонун алгаш, ону саарып, сайгарар дээш (машиназы чок) патла болган. Арткан акшазы машина өртээнге четпейн барган.

Ол айтыышкын езугаар арат кижи бүрүзү алган чээлизининг 40 хуузун баштай-ла кывар-чаар материалдарга чараш, оон артканы-биле техника, үрезин садып алыр эргелиг. Оон өскээр чарыгдалдарга акша чарыыры хоруглуг. Мал-маган аймаа садып ап болбас, бажың-балгат, кажаа-хораа тударынга чээли акшаны чарыыр эрге араттарда чок дээш-ле баар-дыр. Шынында арат кижи үүнү садып алырын боду-ла билги дег. Баштай-ла трактор, машина садып алырының чугулазын кым-даа билир. Оларның өртээнге безин четпес акшаны албадап-ла кывар-чаар материалдарга чарызын дээрге үү-даа бүтпес болбайн канчаар. Бажың, кажаа-хораа, үрезин, малмаган, техника аймаа араттарга херек чугула үүлдер бо-дур. Ындыг үүлдерге чок улус, баштай-ла бензинни үү дээш садып алыр ужурлуг үвел?

Чээли алырында бар бо моондактарны чок кылбас үве болза, арат ажыл-агыйлар тургустунмас. Үстүнде ол болган чижек ышкаш апаар — деп, ол чугаазын доосту.

Шынап-ла кижи кайгаар айтыышкынның бары кайгамчык-тыр. Ындыг айтыышкынныг телеграммалар Өвүрнүң банкызында эңдерик чыдарлар. Олар араттаар күзелдиг кижилерге моондак болуп, нервизин чип, муңчулдуруп, улуг хуулуг чээлилер-биле өрелендирип турар. Ол айтыышкыннарны күш чок болдурар эрге-чагырга Өвүрде чок хевирлиг. Оон башка олар бо хүннерге чедир араттарны үүге балдырлавышааннарыл?

ТР-ниң Чазааның бо адырны харыылап турар харыысалгалыг даргалары бо дугайында чонга тайылбырдан берип, болдунар үүве болза, ол айтыышкыннарны күш чок болдурарын араттар улуу-биле дилеп турарлар.

Каадыр-оол ТУВАК.

ЧУУЙ КААШКАН ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Чоокта чаа Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйына хөй санныг тускай эртемниглериниң киржилгези-биле техниктиг чөвүлел хурал чыылдырган турган. Ынчалза-даа ук хурал ол хүн болбайн барган. Чылдагааны — хуралга келзе чогуур кижилерден үүгле үшле кижи келген. Аңаа кожуун чагыргазының даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле оралакчызы Алексей Борисов, республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының сайыдының оралакчызы Начын-оол Балчий-оол олар киржири-биле чедип келген турган.

Техниктиг чөвүлел кежигүннери чыылбаан үве болганда, чөвүлелдиң хуралын соңгаарладыр ужурга таварышкан. Ындыг-даа болза хамык буруу онаажып турар Хадың-Аксының сүтбараан фермазының тускай эртемниглери чедип келгенин барымдаалааш, кыска-даа болза чугааны кылганнар.

Херектиң ужуру — февральда ук фермадан 67 баш бызаа өлүп хораан. Чылдагааны — кодурлаан болгаш чудан өлген болуп турар. Ол өлүп хораан бызааларның колдуу-ла азы тодаргайлаарга 41 бажы эрткен чылгы бызаалар бооп турар.

Ук чугаага киришкен специалистерниң бурууну бот-боттарының кырынче чуүй кагжыр болганы элдептиг. Оларның иштинде мал ажылын дорт харылап турар кол эмчи Зинаида Ооржак, кол зоотехник Мая Карти олар маңаа улуг харыысалгалыг турбуже Зинаида Ооржак аарып турар чылдагаан-биле хуралга киришпээн. А кол зоотехник хамык-ла бурууну мал эмчизинче чуүй каар, эмтаң чедишпезинге сылдап алгаш, фермаларга эм чедир бербейн турган деп буруудадыр болган.

Ферманың зоотехниги Оюн Бичен, бригадири Андрей Дагба, мал эмчизи Тандар олар үүнү көрүп турганыл? Ферманың тускай эртемниглерин 41 баш бызааны төлээр кылдыр шиитпирлээн.

Улуг мал эмчизи күску чуулданы контрольга албаан, харын-даа чуулда эртирбээн болганы илерээн.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

Чурттап шыдаар бис бе? Шыдаар ужурлуг силер!

Россия Федерациязының Сан яамызының хостуг девискээр бюджединиң департаментизиниң даргазы А. И. Любяной-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының ужуражылгазы парламентиге болган.

Александр Иванович чеди кожуунга чорааш, бодунун сонуургап көрген үүлдерин депутаттарга чугаалап берип, бо чылын девискээрниң немелде субвенцияларынга хереглелдиң санаашкыннарының үнлезилелдиин хынап көөрү-биле республикада келген Москва комиссиязының ажылының түңнелдериниң дугайында чугаалаан.

Эрге-чагыраның федералдыг янзы-бүрү органнарының чүс ажыг төлээлекчизи хөлчок ыыска үе дургузунда республикага келгеш, чер-черде байдал-биле танышкаш, олар дөгерези чаңгыс аай мындыг түңнелге келген: республикага дузалазары черле эргежок чугула.

Эрткен чылдыы-биле деңнеп көөрге, чамдык таварылгаларда байдал дыка дорайтаан. Ол берге байдалдан үнер дизе, структура талазы-биле эде тургустунуушкун херек. Хамыктың мурнунда аграр секторга, чүге дизе ында байдал эңне нарын: бүдүрүүшкүн кудулавышаан, чээлилер дедир эгиттинмейн, 5-8 айлар дургузунда шалың төлеттинмейн турар. Оон уламындан хөөнзүрээшкин социал адырга багай салдарны чедирип турар. Чедир туттунмаан объектилериниң саны болгаш тоо-быдаргайы каракка илден. Бо айтырыг талазы-биле база дээштиг деткимче херек. Ынчалзажок капитал тудугну акшаландырар айтырыг үүгле бисте нарын эвес. Эргежок акша-хөреңгини дилеп тыварын бодувустун сорулгавыс кылдыр санап турар бис деп, А. И. Лубяной чугаалаан. Үүгле ажыктыыбиле эззиг ёзу-биле ажылдаар херек. Акша-хөреңгини өске сорулгаларга ажыглап турар чамдык фактарымдааларны комиссия демдеглээн спрэвкага ол көргүстүнген болур.

Үндүруг политиказын анализтеп көөрге, республикада боттарының орулгаларын көвүдедип болурунуң курлавырлары бар. Ол талазыбиле база бир үүл бар: эрге-чагырга органнарын тударынга чарыгдалдарны кызырып болур. Эргелеп-башкарылга аппарадының чер болганда көвүдеп турары харааданчыг-дыр деп, Александр Иванович немеп чугаалаан. Боттарының күжүн ажыглаары — шын угланышкын-дыр. А эргежок чугула дуза республикага көргүстүнер. Өске девискээрлер-биле деңнээрге, Тыва онзагай байдалда турар деп, А. И. Лубяной демдеглээн.

Бараанны хуусаа бетинде киир сөөртүрүнге аңгылаан акша-хөреңгиниң санын адап бээрин Л. Н. Чыргалан дилээн. 68,6 миллиард рубль деп сан адаттынган соонда, А. И. Лубяной немээн: комиссияның кежигүннери үүгле беш миллиард рубльдиң дедир эгиттингения тодараткан, а оралакчы президент А. А. Мельниковтуң саналы-биле алырга, ол сан ийи катап көвүдээн турар ужурлуг. Ниитизи-биле алырга, киир сөөртүлгеге аңгылаан акша-хөреңгиниң күсели-биле республикага бодунуң девискээр фондузун тургузуп ап болур.

Россия Федерациязының Сан яамызының төлээлекчизи чер-черде күүсекчи эргечагырга органнарында штаттарның эмин эрттир хөйдүр дээн Г. С.-М. Иргиттиң саналы-биле чөпшээрешкен. Бир эвес херек деп бодаар болзунарза, бюджетти бадылап турган, кызырып кааптыцар, ол дээрге силериң херээңер-дир деп, А. И. Лубяной чугаалаан.

Кылган ажылының дугайында дыңнадыы дээш база Россияның Сан яамызының арга-мергежилдиг специалистериниң бодалдары болгаш түңнелдери-биле бодунуң саналын дүүштүрер аргалыг болганы дээш А. И. Лубянойга өөрүп четтиргенин илеретпишаан, Дээди Хурал Даргазы К. А. Бичелдей үүгле чаштарны сонуургатпайн турар хире айтырыгны салганы бо: «Чурттап шыдаар бис бе?». «Шыдаар ужурлуг силер» — деп, А. И. Лубяной бадыткалдыг харыылаан.

Л. ЖИЦ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының парлалга секретары.

1995-1997 чылдарда Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларынга күрүне деткимчезиниң программазын бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың март 17. № 99. Кызыл хоорай.

«Россияга чер хамаарылгаларын таарыштырар болгаш аграр реформаларны хөгжүдер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың октябрь 23-те хүлээп алганы № 1767 Чарлыын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 1995-97 чылдарда Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын деткииринiң күрүне программазын бадылаар.

2. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын деткииринiң күрүне программазын боттандырарынга 1995 чылда федералдыг бюджеттен 32,4 млрд. рубльди үзүп бээрин Россия Федерациязының Чазаанган дилээр.

3. Экономика яамызы (Бегзи). Сан яамызы (Салчак) 1995 чылда болгаш оон дараазында чылдарда республика бюджединге бо программаны боттандырарынга эргежок чугула хөреңгини адрес аайы-биле үзүп бээрин көөр.

4. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы база Тыва Республиканың Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязы эргежок чугула хөреңгини Россия Федерациязының бюджединден үзүп бээрин камгалап, чедип алыр.

5. Тыва Республиканың Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязы кожууннар чагыргалары-биле кады бо программаны боттандырарынга үзүп берген хөреңгини берген черлеринге дорт ажыглаарын хандырар.

6. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюнга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

● **МОСКВА.** Россия Федерациязының Чазак даргазының чанында Хөй ниити чөвүлели Чечен республикада байдалды чогумчудуп шиитпирлээр талазы-биле Чечняның чонунга кыйгырыгны үндүрген.

Ук документиде чугаалап турары болза: «Ада-өгбелер болгаш шажынчылар, холдарында ок-чемзекти ам-даа тутпушаан турарларның кадайлары база иелери! Ханныг берге байдалдан үүгле ниити күженишкин-биле үнүп болур бис. Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Чазааның айтырыгны тайбың арга-биле шиитпирлеп болур дээн күженишкинин деткип турар бис. Амдыызында ол чугаа берге байдалда чоруп турар. Ынчалзажок биске ам кол-ла үүве — федералдыг эрге-чагырганың тайбың-че ёзулуг ак сеткилдиг, үүткүлү болгаш кемниг структураларның, Дудаевтин дөзү ирик ёзу-чурумунун хайы биле кандыг-даа бүрүү чок кижилерни хаара туткан акыдунма олуржур ужур-чөп чок дайынны соксадырынче күзел сорук төн чугула».

Янзы-бүрү деңнелдерге чугаалажыышкыннарны организастаарынга Чечняның политиктиг салдарлыг бүгү күштериниң, хөй-ниити сураглыг ажылдакчыларның, шериг командирлериниң, а ол ышкаш чечен диаспораның төлээлекчилериниң киришкен турары эргежок чугула деп, Хөй-ниити чөвүлели санап турар.

● **КРАСНОЯРСК.** Красноярск крайның чагыргазы кывар үүл талазы-биле боду курлавырлыг болу берген. Губернаторнуң оралакчызы Иван Орешонков, крайның эрге-чагыргалары Ачинскиниң нефть болбаазырадыр заводу-биле керээ чарын алганнар. Ол керээ-ёзугаар ук заводтан 4 муң тонна кывар үүлду алырлар. Крайның ажыл-агыйлары тускай керээлер ёзугаар кывар үүлду часкы тарылга үезинде алырлар. Кывар үүл дээш чаа дүжүттүн тарааны-биле күзүн санажырлар.

● **БАРНАУЛ.** Алтайның башкылары ажыл соксаныышкынын чарлааннар.

Крайның хоорайларында болгаш суурларында башкыларның митингилери болгаш хуралдары эртип турар. Оларның кол негелделери — шалың талазы-биле оларга өрелерни төлээри. Бир эвес ийи неделя дургузунда чаныра чери башкыларчың негелделерин хандырбас болза, апрель 10-дан эгелеп башкыларның хуусаа чок ажыл соксадыышкыны чарлаттынган турар деп улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилеличин крайком даргазы Леонид Иванновский, РосИТА-СЧТА-ның корреспондентиге чугаалаан.

● **МУРОМ (Владимир область).** Хоорай чагыргазының шиитпири-биле садыгның болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң бүдүрүлгелери түс черниң үндүрүүнүн беш хевирлериниң хары угда хостаттырган. Тодаргайлаарга, өнчүнүн хевирлериниң хамаарылга чокка биче бизнестиң бүдүрүлгелери орулгага, шагдаа тударынга, чүрттелга фондулуг болгаш социал культура хандырылга объектилерлиг болурунга, дээди өөредилгени хөгжүдеринге үндүруг онаарындан, үүрмектеп садар садыглаашкынга чөпшээрел бижик бээр талазы-биле документилерни долдурганы дээш төлелгеден олар хостаттырганнар. Ынчалзажок оларның магазиннеринге социал ужур-дузалыг бараннарны сайгарганындан үлүг-хуу үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээлинден бежен хуудан эвээш эвес болур болза, чүгле ындыг таварылгада бизнесменнер ол бүгү чиигелделерни алырлар.

● **РУБЦОВСК (Алтай край).** Хар болгаш тулаага торулбас баштайгы беш шенелде модельди Россия Федерациязының Камгалал яамызының чагыы-биле Алтайның «Рубцовскиниң машина тудуушкун заводу» акционер каттыжыышкында бүдүрүп кылган. Малгаш-баларга торулбас ол машина 10-13 тонна деңзилиг. Ону шеригге калбаа-биле ажыглаар кылдыр кылган, ынчалзажок геологтар-даа газ болгаш нефть тывыкчылары-даа ажыглап болур. Ону бо чылын массалыы-биле бүдүрүп эгелээр.

● **ТУЛА** Инженер четкилерни чаартыр талазы-биле ажыл хоорайның төвүнде чоруп турар. Культура-садыг төвүнүң болгаш аалчылар бажыңының тудуу удавас эгелээр. Ол бүгүге бюджеттен чарыгдалдар үнмес. Ол делгем районга садыг шөлдериң алыр күзелдиг фирмалар болгаш бүдүрүлгелер тудугга дөртен миллиард рубльди аңгылап берген.

● **САМАРА.** «Истекчи» деп чаа прибор чогааттынган. Токтуң кайда шын эвес ажыглаттынын турарын оон дуазы-биле дорааш илередип ап болур. Самаранын «Экран» заводунда ону бүдүрүп эгелээн. Электри шугумунда үстү берген черлерни болгаш үрелиишкиннерни ол эндевес — айтып бериптер.

(РосИТА-СЧТА).

Күрүне кызыгаарын эртер эргениң шынзылгазын бергени дээш күрүне каайлызын төлээринден Тыва Республиканың чамдык сумуларының чүрттакчыларын хостаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының «Күрүне каайлызының дугайында» Хоойлузунуң 4 үүлүнүң 8 пунктузунга үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Моол Республиканың девискээрин дамчыштыр транзиттиг чоруурда, күрүне кызыгаарын эртер эргениң шынзылгазын бергени дээш, күрүне каайлызын төлээринден Өвүр кожуунуң Сарыг-Хөл, Чаа-Суур болгаш Дус-Даг, Эрзин кожуунуң Качык, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Каргы болгаш Кызыл-Хая сумуларында доктаамал чүрттап турар кижилерни хостаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1995 чылдың март 16.
№ 256.

ХОСТАЛГАЖЕ ЧҮТКҮЛ, ХООР ЧОННУҢ ДЕТКИМЧЕЗИ

Ш. Д. Ооржактың Тыва Республиканың Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээнинден бээр үш чыл болганынга

I. Айтырыгның кыска төөгүзү

КИЖИ, өг-бүле, ажыл-агый, эрге-чагырга, политиктиг удуртулга дээш кандыг-даа болуушкун төөгүлүг. Тыванын шаандан тура амгы үеге чедир политиктиг төөгүзүн база бижип болур. 1921 чылда Тыванын күрүнезиниң тургустунганын чарлаандан бээр кайгамчык солун болган хараадаңчыг политиктиг амыдыралды чурттап эрткен бис. Ону бактаан-даа, мактаан-даа херээ чок, төөгү кандыг турганыл, ол хевээр көргүзерин орлалдажыр ужурлуг бис. Оон-биле кады тыва чоннуң хосталгаже, тускайлаң амыдыралче кезээ шагда чүткүлүн онзалап хүндүлээр апаар.

ССРЭ болган оон политиктиг чагырганың кол хартаачызы СЭКП буурэп дүшкен соонда, дендин делгем девискээрлиг Россияның ырак-чоок булуннарына ажык-чарлыг чорук ниитизи-биле дазылданып, янзы-бүрү чоннар демократияның агаарын тынып, экономиктиг чаартылгалар элеп-тендин эгелээн. Ол чөптүг херек. Чүге дээрге дүүнгү партократия богунгу демократияже дораан шилчий бербес-ле болгай. Эрги политиктиг чагырганың дазылдары ам-даа быжыг, оон арыгланып алыр дизе, ам-даа он-он чылдар негеттинер.

Канчалза-даа өнчү дугайында айтырыглар чоорту шиитпирлеттинип, саарылгалыг ажыл-агыйже шилчилге эвээш-бичиилеп боттанып, чон бодунуң эрге-чагырганың чажыт бадылаашкын-биле соңгуп эгелээн. Ол дээрге езулуг демократияның илдең демдектери. Ынчалзажок чамдык кижилер демократияны охлократия-биле (чыылган бөлүк чоннуң чагырганы) салчай берген. Демократия дээрге хамыктың мурнунда эрге-хоойлунуң ыдыктыг сагылгазы, аңаа үндезилээн чоннуң чагырганы-дыр.

Тывага Президент эрге-дужаалды тургузар дугайында чугаа 1991 чылдың ийиги чартыында үнген хевирлиг. «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында ТР Дээди Совединин доктаалынга оон даргазы К. Бичелдей 1991 чылдың декабрь 18-те ат салган. Ук доктаалды болгаш «ТР Президентизиниң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун «Шын» солунга 1992 чылдың февраль 6-да парлаан.

Оон соонда Тыва Республиканың бирги Президентизиниң эрге-дужаалын ээлээр мөорей эгелээн. Оон мурнунда ындыг чүве турган эвес. Тыванын хөй язы-сөөктүг улустарының бүзүрелин чаалап ап, орта чажыт бадылаашкын-биле соңгуп келген хамаатыларның хөй кезиниң деткимчезин алыры амыр эвес айтырыг. Ол бүгүнү ыяк медереп билген ийи кижи туржуп кирипкен. Бирээзи Дизижик оглу Шериг-оол Ооржак, өскези — Тюлюш оглу Баир Санчи. Оларның угуулгаларын 1992 чылдың февраль 22-де үнген «Шын» болгаш өске-даа солуннарга парлаан.

ТР Президентизинге кандидаттар кожууннар төптеринче, ырак-чоок суурларже удаа-дараа үнүп, соңгукчулар-биле ужуражып, барык бир ай иштинде амыр-дыжын харавайн ажылдап келген. Кижилер мооң мурнунда дыңнаваны эрге-дужаал дээш месилдешкен кандидаттарны сонуургалбиле хүлээп ап, соңгулдаларның эгелээрин, оларның хөй кезии четтикпейн манап турган дизе черле хөөрем эвес боор. Мен база аңаа киржип, Ш. Ооржактың деткикчизи болгаш элээн кэш коллективтер-биле хуумда ужурашкан мен.

Хоорайда соңгукчуларның кол чагыглары чүл дээрге чурттаар оран-сава, кемхерек үүлгедиглеринге улар демиселди күштелдирериниң эргежок чугулазы, өөредилге черлериниң материалдыг баазазын быжыглаарының айтырыглары боор чораан. Оон ыңай күрүне албан черлериндe ажылдакчыларның саны үүге чаъс соонда мөөгүлер дег өзүп турарыл деп антырылаар. Тыва соңгукчулар туруп келгеш, «Буга көвүдээрге, инек кызыраар, дарга көвүдээрге, үүле бүтпес» суг-суг дигилээр.

ТР Президентизиниң соңгулдалары март 15-те болган. 1992 ч. март 18-те солуннарга дараазында кыска медээлер тарай берген:

Тыва Республиканың Президентизи соңгуткан!

Март 15-те соңгулдадарның түннелинде Ш. Д. Ооржак дээш соңгукчуларның 83,2 хуузу бадылаан.

Дүүн, март 17-де, Төп соңгулда комиссиязының өмүнээзинден оон даргазы Ч. С. Монгуш Тыва Республиканың Президентизиниң шынзылгазын Ш. Д. Ооржакка, ТР-ниң оралакчы—президентизиниң шынзылгазын А. А. Мельниковка тывыскан.

1992 чылдың март 27-де Тыва Республиканың Дээди Совединин ээлдег-ноо бешки сессиязында Ш. Д. Ооржак Президентиниң дужулгезин хүлээп ап тура, сөс бээрге мынчаар даңгыраглаан:

— Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелерни боттандырып тура, Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын сагыырымны, Тыва Республиканың хөй националдыг чонунуң меңээ бүзүрээн Президент албан хүлээлгени ак сеткилдиг күүседирин даңгыраглап-тур мен.

Ол чоннуң төлээлекчилериниң мурнунга делгереңгей чүве чугаалаан. Чон дараазында чагыглар бергенин ол онзалап демдеглээн:

«Реформалар — херек!».

«Россияның составында бот-догуннаан Тыва — херек!».

«Үеэзи эрткен номналдар, мооң мурнунда турган идеологтуг тергиндээшкин — херек чок!».

ТР Президентизи Ш. Д. Ооржактың ук эрге-дужаалга депшиттирип соңгудуп, Дээди Советтиң депутаттарының мурнунга даңгырак берип турганын допчулап бижиирге ындыг-дыр. Ам оон угуулгазында айыткан үүлдерни кысказы-биле сактып, күүселдезин шүүштүүп корээлиңер.

II. Угуулга болгаш амыдырал

Ниити өнчүге даянган ниитилелден саарылгалыг, янзы-бүрү өнчүлүг ниитилелче, хуу өнчүже шилчиир деп чүве берге херек. Ол дээрге кыштың соогунда эвиген чанагаш кижиниң кырынче соок кара суг саарыпкан-биле дөмей чүведир. Ол дугайын Президентиниң кандидадынга тургаш-ла, Ш. Ооржак эки билген. Ам оон угуулгазында чамдык аазаашкыннар-биле оон херек кырында күүселдезин көрээлиңер:

БИРЭЭДЕ, чоннуң, ылаңгыя пенсионерлериниң, инвалидтериниң, студентлериниң, аныяктарның чаңгыс бот болгаш хөй уруглуг нелерни база социал адырның ажылдакчылары — эмчилерни, башкыларны, культура болгаш уран үүл ажылдакчыларын киришпитир, чоннуң эвээш төлевир ап турар өске-даа бөлүктериниң социал камгалалының идегелдиг системазын тургузары эргежок чугула деп көрүп турар мен.

Өг-бүле — ниитилелдиң үндезини, оон чөлеңгиижи, ынаныжы, идегели. Ол шыырак болза, ниитилел болгаш күрүне шыырак болур, а бир эвес кошкак болза, ниитилел болгаш күрүне кошкак болур. Ынчангаш бистиң Президентивис Ш. Ооржактың бир дугаар чарлыы не кижини болгаш чаш уругларны камгалаар, өг-бүленің байдалын быжыглаарының талазы-биле бирви эвлчеглиг хемчеглер дугайында болганы кончуг шын.

Бо чарлыкты күүседир дээш 2000 чылга чедир тускай күрүне угуулгазын ажылдап кылган. Ында «Тыванын уруглары», «Бертик-межел ажы-төл», «Өскүс уруглар», «Соңгу чүктүң уруглары», «Өг-бүлени планнаары», «Чаяан-салымныг уруглар» болгаш «Уруглар аъш-чеминиң бүдүрүлгези» деп бүгү талалыг угуулгалар кирип турар. Тыванын ырак-чоок булуннарын кезип чораан, чаш ажы-төл, ылаңгыя өскүс уруглар, хөй уруглуг чеднимес өг-бүлелер, бертик-межел кижилер, пенсионерлер күрүненің хайгаарында, харын-даа оон азыралында турарын магадап эскерер чордум. Школа назыны четпээн, школачы, ылаңгыя өскүс-чавыс, кадыы кошкак уругларның амыдыралын, өөредилгезин оваарып көрүп, херек болза эрге-чагырганың амыдыралын, өөредилгезин оваарып көрүп, херек болза эрге-чагырганың дамчыштыр дуза чедирер тускай башкылар бистиң институтта барын маңаа демдеглеп каайн.

Күрүне чамдык өг-бүлелерни эмин эрттир азырай бербээн бе, уругларга аъш-чем, идик-хеп садып берзин дээш берген акшаны чандыр чарыгдай бербээн бе деп боттандар башка киргилей бээр чорду. Оон башка кайда-даа ажыл чөк хирезинде элеп-тендин базын чоруур эр. Херээжен кижилер чүнүң-биле «оттуг» суг садып ижип турарыл. Ол дугайында тус чернің чагырыкчылары чүнү бодап турар ирги?

Бо кедергей нарын үеде безин Тыванын чурттакчы чонунуң саны сөөлгү дорт чылда бир дугаар 0,6 хуу өскени, ам 308,2 муң кижи бар апарганы амыдыралывыс ниитизи-биле эмин эрттир дорайтаваанын илергейлеп турар. Республикадан дашкаар үнген кижилерниң саны 1993 чылда 2,2 муң турган болза, эрткен чылын үүгле 0,5 муң кижи өскээр чоруткан. Республикада муң кижиге хамаарыштыр чурттакчы чоннуң ала-чайгаар өзүлдези Россия Федерациязында эн-не бедик көргүзүглериниң бирээзи.

Чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарының айтырыы — Президентиниң болгаш Чазактың кичээнгейиниң төвүнде. Ие кижинин өлүр чоруу ийи катап, ылбыргай чаштарныы 25 хуу эвээжээн. Эмчи албан черлерин кадрлар-биле быжыглаар, амгы үениң дерхерекселдери-биле хандырар дээш шыдаар шаг-биле-ле хемчеглер адлынган. Үүгле 1994 чылда 3,7 млрд. рубль акшага янзы-бүрү эм аймаан садып алган. Халас болгаш чиигелдериг өртекче берген эм-таңның өртээ 208 млн. рубль болган.

Оон-биле чергелештир күш-ажыл кылыр назынында өлүп турар кижилерниң саны ам-даа хөй. Озал-ондакка таварышкаш, хоранчаш, хан эргилдезиниң болгаш тыныш органнарының аарыгларындан хөй кижилер хорап турар. Өкпе аарыы, дифтерия, саргарар, кеш аарыглары көвүдээнин демдеглээр апаар. Ылаңгыя Кызыл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Өвүр, Таңды, Чеди-Хөл кожуннарда халдавырлыг өт, кодур аарыглары кежээлей берген.

Келир үе башкының холунда дижири черле шын. Кандыг-даа ниитилел, күрүне эртем-билиглиг кижилер чокта хөгжүп шыдавас. Эртемденниң угааны, ажылчынның холу хамык чүвени шиитпирлээр. Ынчангаш Ооржак Шериг-оол башкыларга, эртемденнерге, студентилерге болгаш школачыларга шыдаар шаа-биле дузалажып, сагыш салып турарына бүдүү иштимде аажок таарзынар мен. Чаяан-салымныг уруглар дугайында тускай үүл ТР Конституциязында оон ботидепкейн-биле кирген ышкаш чүве. Тыванын девискээринде оон ис баспаан школазын тывары берге-ле боор. Бистиң башкылар билии бедидер институдувустарының ниити хуралын эрттирип, 1995 чылда дилиг материалдарны 6000 кубометр кылдыр ыяап-ла күүседирин чедип алыр сорулганы салдывыс.

Коллективтиң иштинден боттарының онаашкан ажылынга кызымак чоруу-биле, ажылчыннарның хүндүткелин чаалап алган мурнак чыларны адап кагза эки боор. Оларга ыяш сөөртүү машинаның чолаачызы А. Козлов, пилорамщик В. Ваганов, анаа ажылчын М. Куулар олар хамааржыр

Базыр ХОВАЛЫГ.
Балгазынның ыяш ажыл-агый үлетпүрүнүң директору.

III. РФ Президентизи Б. Н. Ельциннің Тывага чорааны

РОССИЯНЫҢ Президентизи Тывага келир дугайында медээни солуннарга, телевидениеге болгаш радиога баш удур чарлаакан. Ол онзагай медээ дугайында дидир-дидир үүгле Тывага эвес, а бүгү Россияга, харын-даа даштыкыга дораан тарай хона берген. Чүү-даа дижип турар чугаалар бар. Ол чогум каш шакта келирил, каяа уткуур, каяа чыглыр дугайында кандыг-даа албан езузунун дыңнадыы чок турган. Ынчалзажок Арат шөлүнге, аэропортка болгаш хоорайның кудумчуларынга кижи бажы кизирт.

Июнь 15-те, тус черниң шагы-биле 18 ш. 53 минута турда, РФ Президентизиниң самоледу тыва черге хонупкан. Б. Н. Ельцин болгаш ону үдеп чораан даргалар самолеттан үнүп келген. Хүндүлүг аалчыны тыва болгаш орус ёзу-биле хүлээп алгаш, ТР Президентизи Ш. Д. Ооржак, оон кадайы С. М. Ооржак, ТР Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, оралакчы президент А. А. Мельников болгаш Чазак кежигүннери утказаннар. Б. Н. Ельцинни РФ Чазааның оралакчы даргалары, беш сайыттар, хөй санныг журналистер үдеп келгеннер. Ол-ла кежээ РФ Президентизи ТР удуртулгазын хүлээп алган.

Эртенинде вертолетка олурупкаш, Таңды кожуунның каас-чараш бойдузунун чурумалын магадап көрген. Б. Н. Ельцин Тываның удуртукчулары-биле кады маадыр ие Ольга Николаевна биле Кызыл-оол Серенович Оюннарның өөнге кирип, тыва аъш-чемниң дээжизин амзаан. Чагытай хөлдүң кырынга хүндүлүг аалчының келгенинге тураскааткан «Саян» ансамблиниң солун концерти болган.

РФ Президентизи болгаш ону үдээн даргалар оон келгеш туттунуп турар алгы-кеш фабриказынга болгаш Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге барып, тыва чон болгаш Тыва чурт дугайында чылыг сөстерни сөглээн.

Адактың сөөлүнде ТР Чазааның кежигүннери-биле ужуражып, ажылчын аянчоруктун баштайгы түннелдерин үндүрген. Ол ужуражыга үезинде Б. Н. Ельцин биле Ш. Д. Ооржак келээ чугаалар солушканнар.

ТР Президентизи Ш. Ооржак:

— Силерге сеткилим ханызындан өөрүп четтирип тур мен. Бистиң черге мооң мурнунда күрүне баштыны кижиниң буду черле базып көрбээн.

РФ Президентизи Б. Ельцин:

— Бистер ниити күш-биле кижилерниң угаан-бодалын орталандырып ап шыдаан болгаш националдар аразының харылзааларының талазы-биле байдал чымчаан-дыр. Оон Тыва болгаш Россия ажыкты алыр. Ону чедип алыр дээш Президент Ш. Д. Ооржактың күжениишкиннери чедимчелиг болган.

ТР Президентизи Ш. Ооржак:

— Силерниң маңаа келгениңер аажок улуг ниитилел-политиктиг болуушкун. Ол дээрге бистиң улусту хүндүлеп турарынарның демдээ. Федералдыг төптүн Россияның регионалдыг болгаш национал политиказының чаа-чаа хевирлерин болгаш утка-шынарларын дилеп тыварынче, оон шынныг, күрүне тургузуун тыварынче база бир базым.

РФ Президентизи Б. Ельцин:

— 1914 чылда Тыва Россия күрүнезиниң составынга кирген. Оон сөөлүнде бодунун күрүнези тывылган. Россия дуза көргүзериниң политиказын улам ынай уламчылаар болзувусса, Тыва Республика улам ынай өзер ужурлуг.

Улуг Россия күрүнезиниң Президентизи Б. Ельциниң Тывага аалдап кээп, тыва чонну хүндүлээниниң дугайында кыска медээ ындыг-дыр. Моон соңгаар чүүдаа болза, Б. Н. Ельциниң политиктиг салым-чолу кандүрлүүшкүнүнге, сагыш-сеткил арыглаашкынынга, оттугуушкунунга улуг буянавырал сиңген төөгүлүг, уттундурбас болуушкун деп үнелеп көрүп тур мен.

Ыдыктыг XIV Далай-лама Арат шөлүнге чыылган хөй чон мурнунга мөргүл номчуп, ТР күрүне тугун ыдыктап, Улуг-Хемниң Хайыраканга, Чадаанага аалдап чораан. Түннелинде ТР Чазаа-биле XIV Ыдыктыг Далай-ламаның Чазааның аразында культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле 1993-1995 ч. үезинде кады ажылдажылганын дугуржулгазынга ТР Чазаа дээш Президент Ш. Д. Ооржак, Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей болгаш Далай-ламаның Чазаа дээш XIV Далай-лама 1992 чылдың сентябрь 22-де ат салганнар. Президент Ш. Д. Ооржактың дорт болгаш доора киржилгези-биле үш чыл иштинде кылган ажылды түннээр болза, будүн дептер херек ийин. Мында үүгле каш чижектер кирди. Оон соңгукчуларга угуулгазында кирген хөмүр-даш, алдын, биче энергетика дугайында болдалдары хилис барбаан, элээн тодаргай ажылдар кылдынган. Ынчалзажок хамык чүве акша-хөрецгиге үскеш туруткан. Оон ыңай, «ТР девискээринге ажегерээн олурукчу үүлгедиглер-биле демиселдиң эрге-хоойлу базазын күштелдирер дугайында» Президент Ш. Ооржактың № 32 Чарлыын Россияның Күрүне Думазы мынчага чедир огулуг деткиваан. Оон мал ооргаар чорукка удур хоойлуну күштелдирер саналдарының чамдыызын хүлээп алганы эки болган. Бо чылдарда Тывага хамааты тайбың болгаш националдар аразында эптиг-чөптүг чорук хандыртынган, кижилериниң эргелерин болгаш хосталгаларын хоойлу езугаар сагып турар.

Шыырак-даа, оон ады Тываның төөгүзүнге кезээ мөңгеде артар. Тыва Россияның о.-бүлезинге киргенден бээр 50 чыл оюн демдеглеп турда, РФ Президентизиниң Администрациязының — баштыны С. А. Филатов баштаан төлээлер кээп-чорду. Ол байырлыг хуралга чүве чугаалааш, Ш. Д. Ооржактың кылган илеткелин «ханы уткалыг, бедик деңнелдиг» деп үнелээш, «Силерниң Президентинер дээрге улуг политиктиг удуртукчу-дур» дээн.

Ш. Д. Ооржактың ТР Президентизиниң дужулгезинге саалаанынан бээр үш чыл болганынга хамаарыштыр кыска чугаа ындыг-дыр. Оон ыңай Президент болгаш Чазак өске күрүнелер-биле (Моол, Кыдат, Монгуу Корея, Германия, Швейцария, Турция, Тайвань, Сингапур) экономиктиг болгаш культурлуг харылзаалар тудар дээш элээн күжениишкиннерни үндүрүп, төлээлер солчулгазын кылган. Ылангыя ТР Президентизи Ш. Ооржак өткен чайын Турцияга барып, оон президентиэи С. Демирель-биле ужуражып чорган. Ынчалзажок келергей нарын янзы-бүрү чылдагааннар (чер аразының ырагы, кайалы, санхее, дипломатия, политика дээш оон-даа ыңай) ужун хөреч чугаадан ажыл-херекке шиитчивестээш туруп берген.

Ынчап баарга «Сибирь дугуржулгазындан» дээре эвилелчини тывары берге хире. Чаңгыс күрүненин, кожа-хелбээ чоннарындан дээре кижилер кайыы тыптыр. Бистиң президентивис Шериг-оол Ооржак «Сибирь дугуржулгазының» даштыкы экономиктиг харылзаалар комиссиязының даргазы кижи. Ол дээрге Сибирь областарының чагырыкчыларының аразында оон аталдарын херечилеп турар.

Президент Ш. Ооржактың политиктиг болгаш экономиктиг ажыл-чорудулгазында бүгү-ле чүве чогумчалыг эвес. Бүгү Тыва дээш амырдыжын харавайн хөделип чоруур кижи частырыгдан магадылаттынмаан. Ылаңгыя кадрлар шилилгезинче кичээнгейни күштелдирип, олардан негелдени шыңгыырадыры черле артык эвес. Күрүненің хоойлузунуң кызыгаарынга хостуг ажылдаар, чогаадыр, чугаалаар, ниитилелдиң политиктиг амыдыралынга идепкейлиг киржир аргалыг апаар бис. Бо чаагай болгаш нарын үениң таарымчалыг аргаларын дыка көвей хамаатылар ажыглавайн, азырадыкчы хөөнүң кара тулаазындан ам-даа үнүп чадаан.

Хандыр билир болза, күрүне дээрге чон-дур. Чон эки ажылдаар болза, күрүне күштүг болур. Төп чагырганларын чеже диленир, өскээр чугаалааргa, өске чоннуң күсели-биле чеже амыдыраар бис. Чуртувус байлак, черивис делгем болгаш барык чүү-даа тарып өстүрүп болур. Боттарывысты аъш-чем, чылыг идик-хеп-биле долузу-биле хандыртынар аргавыс бар. Чүге шимчевес бис? Чүгеле үүгле удуртулгаже көөр, чарбыыр бис. Күрүне кижилерден тургустунар. Ол кижи болганда, оон бажы шимчеп, ажылдан-даа турза, өске мага-боду, холдары, буттары шимчевес болза, ол чартыктай берген кижи-биле дөмей. Бөгүн бистиң экономиктиг байдалывыс чеченчидип чугаалаарга ындыг хирелдир.

Ынчап кээрге, ТР Президентизиниң ажылы кижи бүрүзү-биле тудуш харылзаалыг ышкажыл. Ынчангаш Ш. Д. Ооржак чонунга идеген, оон чогаадыкчы хей-аъды кажан долузу-биле кыптыгын үнүп кээрин манап чоруур. Кижи бүрүзү төрээн чер дээш, төрел чон дээш кызыл ажылдап, хосталганың болгаш демократияның тугун салбас дээш бүгү күжүн, угаан-медерелин өргүүр ужурлуг. Үе нарыыдан кел чор...

Монгуш БАЙЫР-ООЛ.
БББИ-ниң төөгү болгаш культура кафедразының эргелекчизи.

Балгазынның ыяш ажыл-агыйында

ҮНДҮРҮГ-ЛЕ, ҮНДҮРҮГ...

Бистиң ыяш ажыл-агый үлетпүрүнүң кол-ла угланыышкыны болза, ыяштан янзы-бүрү дилиг материалдарын белеткээри, ону садып-саарары. Эрткен 1994 чылда планнап алганывыс сан-чурагайывыс чедир күүсеттинмейн барган. Тодаргайларга, 6000 кубометр дилиг материалдары белеткээр тургаш, ону 4000 кубометр кылдыр күүсеттивис. Оон чылдагааны бистиң санап турарывыс-биле алырга мындыг: бирээде, ыяш белеткээр техниканың канчаар-даа аажок эргижирээнинден удаа-дараа үрелиишкиннер болур. Артык кезектер ол тывылбас, тыптыпдаа кээрге, белен акшатөгерик каяа турар боор. Чаа техника садып алыр дугайында чугаа-даа кылган херээ чок— артык кезектер садып ап чадап, тургаш, ону канчап садып алыр боор. Ийиде, күскү үеде улаштырулаштыр чаъстаан соонда, үер-чайыктың түннелинде, орук-чирик үзүлгеш, колдуунда-ла ийи ай иштинде ажыл чок болдувус.

Эрткен чылгы ол белеткээн дилиг материалдарын хереглээр организацияларга садып-саараган, оон 90 миллион рубльди киирдивис. Ынчалза-даа үндүрүглер эмин эрттир көвүдээни-биле бистиң агар санывыска үүгле 10 хуузу артып каар-дыр. Ол он хуу дээрге, 9-ла миллион рубль ышкажыл.

Өртектер хүн бүрү калчаалыы-биле өзүп турар чүве болганда, ол акша хөмүр-даш, кывар-чаар материалдар, артык кезектер садып алырынга безин чедишпес-тир. Чоокта чаа бухгалтер-биле санап көөрүвүске, бистен алыр үндүрүглерниң ниити саны таптыг-ла 28 четкен, ам база ийи үндүрүг немешкен дээр-дир. Ынчап кээрге, 30 чедери ол-дур. Ынчангаш үүгле үндүрүглер төлээринге-ле өйлежип турар апардывыс. «Чазак чери мону черле эде көрүп болбас чүве ирги бе?» деп, сөөлгү үеде ажылчыннарның чугаазы-ла ол апарган.

Ажыл-агый баштай тургустунуп турар үеде, ажылчыннарның саны 45-50 чедип турган. Чоорту оларның санын кызырып келгенивистиң түннелинде, 30 кижи арткан. Ол хире кызырып кээривиске-даа, ажылчыннарның айда ортумак шалыны 50 мундан ашпайн турар. Ам канчаар, ажылчыннар шыдажып-ла турар-дыр.

Февральдың эгезинде ажылчыннарның ниити хуралын эрттирип, 1995 чылда дилиг материалдарны 6000 кубометр кылдыр ыяап-ла күүседирин чедип алыр сорулганы салдывыс.

Коллективтиң иштинден боттарының онаашкан ажылынга кызымак чоруу-биле, ажылчыннарның хүндүткелин чаалап алган мурнак чыларны адап кагза эки боор. Оларга ыяш сөөртүү машинаның чолаачызы А. Козлов, пилорамщик В. Ваганов, анаа ажылчын М. Куулар олар хамааржыр

Базыр ХОВАЛЫГ.
Балгазынның ыяш ажыл-агый үлетпүрүнүң директору.

ХАРЫЫСАЛГА ЧОГУНДАН

«Шанган» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында байдал арай хирезинде апарган. Оон кол-ла чылдагааны февраль сөөлзүредир одалга чериниң хөмүр-дажы үзүктелип турган таварылга бар. Ол билдингир херек-ле болгай, акша-төгерик чедишпези-дир ийин. Ынчангаш хөмүр-даш садып алыр акша тывылбайн келгенинден, үргүлчү эвес дээрден башка, ийи чаңгыс хүн үзүктелиишкин турган. Ынчалза-даа совхозтуң дирекциязы чогуур хемчегларни ап келген болгаш ам-даа ап турар.

Бызаа ажаакчылары Татьяна Доспан, Оюмаа Чымба оларның буруузу-биле февральда 14 баш бызаа хораан. Ол дээрге 1994 чылда орай төрүттүнген бызаалар-дыр. Оларның 4-ү кыс, 10-у эр бызаалар болган. Көдээ ажыл-агый эртемниглери хынап көөрге, бызаалар үстүнде адаанывыс бызаа ажаакчыларының буруузу-биле өлген болган. Чеже-даа чаңгыс хүн хөмүр-даш үзүктелип турган болза, бир эвес олар бызааларның чыдар черин кургаглап, үргүлчү аштап, хайгаарап турган болза, ындыг чидириг каяа болур боор. Тыва улустуң мындыг чугаазы бар ышкажыгай: «Бода малдың чыдыны, бот кижиниң хырны» деп. А бызаа ажаакчыларының тоомча чогу-биле доң черге хонуп турарга, бызаалар өлүп турбайн канчаар. Кажаа ишти өл-шык, соок болганда бичии-ле соорга, дошталып доңган. Дош кырынга чыткан мал аарып турбайн канчаар. Оон кадында оларның чемгерилгезин база чедир хандыроаннар, а совхозта амдыызында мал чеми четчир.

Бо байдалды чугаалажып көөрүп кожуунның көдээ ажыл-агый эргелели озалдаткан. Буруулуг кижилерге чогуур хемчег онаар турган, аңаа-ла чугаалажып эрттирип каан.

Савый-оол ООРЖАК.

ӨРҮ ТЕЙЛЕП ЧУРТТАП ЧОР МЕН

Мен дег мынчаар чурттап чоруур кижилерде
Менгилешкек, чарылбас бир үүле бар-дыр.
Чүү-ле чоор деп бодап, угаап чоруурумга
Чүс мүн аңгы хуу-салым бисте бар-дыр.

Аас-кежин, кадык, байлак чуртталгазы
Адыл кагован чеже кижи черде чогул...
Адырылбас кударалдын, муңгаралдын
Аспаа салбаан салымныглар эвээш эвес.

Ава, ача — чаагай сөстер адап көрбээн,
Өскүссүреп өзүп келген чонум көвей.
Амыдырал шуурган-хады «челбээннерде»
Өөрүшкүнүн дем-баан доннаан өөрүм элбек.

Аарыгның хараазындан бертик-межел,
Ажыг-шүжүг аагындан сагыш саарзык,
Кандыг кижи оруум орта душпады дээр.
Кара, актыг —«каалама чок» чуртталга-дыр.

Өрү тенлээйн, бурганым мээ өршээлдиг ийин.
Өндүр чонум аразында борастаныр.
Салым-хуумнуң менээ сөңнээн кежиин көрүп,
Чаңгыс чаяан чуртталгам суун сүзүп чор мен.

Эргем-сургуул, ажыл-кежик мени ойбаан,
Эгин артаар бажың-өөм-даа оруум каастаан,
Эки, багым сүмележир чонум көвей
Эдээм долу кежик-чолду көрүп чор мен.

Бай-ла чүвем — төрээн черим кежиктиинде,
Баарым өйген чонум чаагай сеткилинде,
Саваында хөйже өргүп, үсүп ишчир
Салым-хуумнуң аржаан суунун арбынында,

Кежээ хүннү «ачылыым» дээш үдеп каар мен.
Кежиин сунуп эртенгизи уткуй келир —
Салым-чолум «барбазының» ишкиринге
Чаагай сеткип,
өрү тейлеп чурттап чор мен.

Кара-оол НАТПИИ-ООЛ.

Степан САРЫГ-ООЛ.

ТҮЛҮШТЕР

1. УЛУГ-ТҮЛҮШ

—Ча, Түлүштериң канчап-канчап Улуг-Түлүш, Адыг-Түлүш боон чарлып тургулааны ол боларның. Шокар-оол? — деп, Самбажык кежээликтей карангы-имирде одаг кыдыында хөй чалгаараксап олурган өөрүн сергедир дээнзиг шала кыйгыра аарак айтырган.

Шокар оол:

— Шаанда ашактар чугаалажып олурганын дыңнагылаан кижи мен ийин. Бо кончуг дыдык доңгадан хөй нуруузу төктүп калган боор ийин бо.

— Че-че, көрген-дыңнаан чүвезин эш-өөрүнге чугаалап бербейн, тоткан черинге-ле, межерген дег, удуй бээрге ыңдыг-ла болгай. Дөө ол Калбаадайны көрген сен, балдырын үзе кертидип алган, сорбузу хевээр. А кажан, чүге, каш какканы ол дээрге, «Та, шагда-ла бир хүндү кижиниң менден чара кирип алганы чараш кысты уруглар ойнаан черге ушкаргаан дээш хүнзедир эриидээннер. Арай боорда чаныш келген мен» дээр ол-ла. «Кымнар хап турган? Каш какканы?» дээрге, билбес. «Ол чараш кызың дээш оон соонда канчалдың?» дээрге, «Ол олчаан барган» деп каар. Ындыг ырмажок боорга кайын боор. Хамык ужур «доңга дыдыында» эвес. Эр кижи алды аргалыг, чүс каралыг чоруур. «Сен утканда, мен сагынганда» деп бодап, эш-өөрүнге көгленеп, амыңдаңгыраан берип чоруур херек. Чоп бир-ле дүржок чолукка дүжүп берип чоруурул?! Че, көөрен көрем, Шокар — дээш, Самбажык ковайын кээп, карыш чыгыы хаш соруулдур даңзазынга таакпызын диге бээрге, мөңгүн чушкууш, сонгулуурукыгыртканйын, сымыранчы берген.

— «Улуг Түлүштүң» ол атты алганы мындыг дижир чүве...

— Шыятта.

— Бир кыжын-на бүгү Таңды тос кожуун иштинге кончуг-ла чут-чурангай дүжүп, аш-бак час дүшкен. Ол улуг чавыртың харны эжип, арткан-калган малды көдүрүп турузуп, азырап турда, мырай частың айы төнүп, хек чаныр кээп, ол келген хек харда кадап-каан хүүрек кырынга хонуп алгаш эдип турган. Орайтаан хар мырыңай куртуп чыткан. Ону кайгап-харап, дүвүрээн ышкаш эдип турган чүве-дир ол.

— Көрдүң бе, солун-дур. Бо куш безин кайгап-харап, каттырып, сыгырып, эдип олур! — дишкен.

— Ол-ла ынчап турда, баккa бак улажып, ол чылын Өөлет чургаанындан орайтаан деп, буу хаа-биле эңме-хаяажок үндүрүг хавырып, албадап, хамык дүжүметтерни шаартадып келген.

— Ашка, чутка кызаткан чоп канчаар, даңзы-хараага кирген мал бо-дур. Хөй нуруузу кырлы бээди. Өлген чуданғының кежин союп бээр бе, дүгүн чулуп бээр бе? Орта хураган кежи безин албадывыс, дөгере ара салып каапкан. Артканы бодур, олар диригге-ле бисти бөттарывысты союп чип тур. Сүттүг шай-даа ишпедивис, үстүг мүн-даа аартавадывыс. Харын канчаарыл? Арга-сүмеден кадып хайырланар! — дижип, чанныр чугаалааннар.

— Силерниң аштаан-турээнинер биске хамаан бе? Малыңар чоп кырып алган силер! Хаан черинге өргүүр албан үндүрүг хожудатпаңар. Силерниң алган чуданғыңар даңзылаар дээш келбээн бис! — дээш, хаайынга-даа какпас. Шала шугулдап, түрегделин чугаалап, калыгланып, хая көрүнген албатыны ол-ла хар эжип турган черинге ужур баскаш, чула эриидээш баар турганнар.

Ол үеде, Чаа-Хөл түлүштеринге бир шыырак малчын, тараачын, узаныр-даа, чутка-даа алыспаан ажылчын эр турган. Сиген, саваң, ужурган чаш ыяш будуу-биле азырап, хүр чыл ажырып олурган. Ол эрниң ады Улуг-Аяк. Ол-ла келген дүжүметтер оон сарыг шайын ижип, чаглыг эъдин чип, дагалыг семис аъттарын мунар. Оон үнместээн. Харын-даа оон аныяк чараш кадайы уругга чызаалаксаар, орта ажылдаа кылдырбас.

Түлүштериң будун одак сумуу бөрээ таварышкаш, чыллың албанынга көзүлдүрле куш четпейн барганын оларны ол дүжүметтериң албадап, ширигдедип турары биеэн куш-ыыдалдыг турган Улуг-Аяк-даа карааа-биле көрүп турган. Чурт иштиниң хөй эштенги каларыылыг, бай ызыгуурлуг дүжүметтери-даа эвич-өөвүн чугаалап, чоңуңга оорга-моюн, өректемек болуп турчук шаагай, кымныгын дегеп:

— Бөрбада башкадаанар уштунар, чиеліг эт-дидилеп: мөңгүн эзер, чугеп, оттук-бижек, торгу, чычыы хураган кежи ийик-черинер даңзыладыңар — деп турар апарган.

Шак мынчап кээрде, демги Улуг-Аяк будун Түлүштериң албан үндүрүүн самбыңга какпыргаш, семис шыырак малы-биле үзе төлээш, чоп деткерлип үне бээрге, бөттарывыс саназыш аптар бис дээш чоруулупкан. Оларның дүк албанынга безин чүс ажыг хан сактыг кара кишти хаанга өргүүр турган. Бүрүн уштун берген. Ол үндүрүг хавырып чораан элчи дүжүметтер Улаастайның чанчын сайытка баргаш, ала частың кадыында аштаан-чудаан чоңунуң аразында эң-не улуг мөге-чыыырак-даа, ады безин Улуг, кончуг-даа эки ураанхай баарды, бисти ашкарып-чемгерип-даа шаг болду деп мактап четтеннер.

Ол бужар алыксак-чиксек чанчын безин ону мактап:

— Чай дүжүп кээрге, ону бээр кыйгыртып эккелинер. Чанчын черинге бараалгазын — дээн чүвец иргин.

Хенертен элчи чедип келгеш:

—Сени Улаастайның чанчын сайыт черинден доп-дораан чедип кел деп кыйгыртканы келдим. Дүвү-далаш дөгерин! — дээн. Түлүш-даа корткаш, «Эрлик-ловун хаан черинден алырлдагжы аза келир» деп чугаа дыннаанындан дора сестип эгелээн. Ол шагның элчилери орта эвес: «чанчын боду мен дио мен!» — дээр чыгыы, бодунуң үнезин улгаттырып, хөй өлүртүп, хойтпак тиктирип чан алган, чазый самыыннар болуру чугаажок.

Улуг-Аяк-даа чүзү боор, кончуг улуг эң-не шыырак аъдын тудуп, хорлуг идикхевин кеткеш, «Кел дээн эки, бар дээн багай» дээш халыткан.

Түлүш-даа чанчын сайытка бараалган кирген.

— Сен-даа албан үндүрүг саадатпас, черле шудургу эр-дир сен. Ол-ла болгай, харын. Шынап-даа улуг Түлүш-тур ийин мооңар көрүнерем, дүжүметтер, ха-а! — дээш каттырышканнар-даа.

Оон чанчын топтап көрүп олурэрга, Түлүштүн идиниин улдунунуң мурнуу ужуңдан сөктүп, хере теп кээрге, чинге баг-биле чулдрлай шарып алган бооптур эвеспе.

— Бо идиинер бирээзи чоп чулардыг чүвел, силерде ындыг аян бар бе? — дээн.

—О, ондагай-ла болду. Чер аразы ырак-даа, өлчаашкына, ховуларның изиинге таваржып чордум. Пат элээн улуг савам болгаш эзеңгини даады хере теп мунар кижи мен. Идикхеп шыдашпайн баады ыпкаш. Ынчангаш магадылап шарып алган кижи мен аңар, кемзинмейн чиик болгаап айылдаңар — дээн.

—Бо улуг Түлүшке кыдат бүүзеден, дораан майгын идиктен кедиртиңер! — дээш, бир дүжүмет эдерткеш чорудупкан. Аңаа баргаш оон будунга беш бүүзеден коптарып тургаш мөлдүк-калдык сыңар идикти тып кедирген. Оон кээрге, чанчын сайыт көрүп олурарга, ол майгын идиктер дораан-на пага пагы дег дарбая берген олурган.

—Ээ-та, Түлүш-даа улуг Түлүш-тур. Эки-даа эр-дир. Бо Түлүшке түлүштериң суму чезеңи чиңзеден кадааш. Улуг-Түлүш сумузу деп адаар — деп дужаал шаңнааш салган. Оон кырынга дарган кижи дээш бичии алага маска шаңнаан. Ынчангаш түлүштериң чаңгызы алага демдектиг. Ынчангаш Улуг Түлүш сумуу чагыргалыг, суг уннуг болур дижир.

—Ол-ла болгай. Ол базала уттуп болбас төөгү-дүр, көрдүңер бе?! Ындыг таварылга чеже-чеже болбаан дээр силер — дижип, аңаа олурган эрлер оон моон сактып, чугааны уламчылаан.

Ынчангаш Улуг-Түлүштериң малының демдээн алага-маска дээн. Оон таразе-таразе, адыр баштыг алага, мунгаш баштыг алага кылдыр таңма ады болгулаан.

2. АДЫГ-ТҮЛҮШ

Түлүштерден Адыг-Түлүш канчап чарлып чорутканыл деп айтырыг бо-ла тыптып кээр. Оон тыптып келген төөгүзү, база-ла аанакайын ол-ла улуг чут уржуундан чоп аштап, кат-чимис сып, ай-бес, мыйырак, кичиге казып чип, ону кадырып, курудун үүжелеп, кыш, чай чок ая, дузак салып чип амыдырап чорган үезин.

Бир-ле Түлүш кузун аңнап чораш, бир ижээнге оолдуг эр, кыс үш адыг ижээй бергениң изинден коруп алган. Ядыы эр байшыырак улусче көрүнмес, а ан-мен өлүрүп кээрге, ужалай дилеп, колдап үлежи бээр боорга кадайынга:

—Сенчи кулактыг ченгээ пажывыс, аяк-хымыжывыс, чалырывыс чаңгыс дээвиирин чүктеп алгаш, тайгасынга аңнап чоруулу — дээш чорупканнар.

Эр азимге баргаш:

— Мында ийи-үш сыын, мыйгак өлүрүп, хөөп-даа кагдым. Оон ыңай бир хирэнде үш адыгның изин киирдим. Оларны иелээ аалдаалы — дээн.

Чоокта чаа олурушкан аныяк улус кайызы-даа адар-боолаар аңчы улус.

—Сен че дээр болзунза, мен чүден-даа чалданмас мен. Сээн-биле кады-ла өлүр мен! — деп харын өөрүп харылаан.

Шынап-ла, кончуг серемчилелдиг, бүгү-ле аңчы чурум-биле дүүш даа чедирбейн, даяладып алган. А ол ижээн ишти кандыг-даа чадыр өгден дээре чылыг өг болган. Эжиин кидис-биле эжиктеп, иштин улам чазап, дундуктей өг кылып алган. Чаныында доңмас кара суг-даа бар, тоорук мырыңай эңдериг, то шаап алган, оон үруну биле шай суттеп, кара чем-даа шоолуг ишпес, кижи болган кижи-даа тыппас, ыжык, улуг харлыг шырыш ишти черге чүге кыштап, чазап болбас деп. Ол аразында койгун, тооргу, күшкүл ышкаш чижик аң мырыңай долгандыр.

Чазын хар агып, көк үүп турда, аныяк аңчылар иштики аалдар аразынга бир уруглуг, арын шырайы үсчаг, хүрен-кызыл, семис-шыырак ог-буле боон көстүп келген. Ха-дуңма чоок-кавы улус:.

— Канчап, кааа мындыг аас-кежиктиг чорзаныңар ол? Силерни өлүг боор деп турдувус! — дижип, өөрүп турган.

Нелээ адыг кежектээш тоннарлыг. Чаш уруунга безин диин кежи чучак даарап алган. Ол, кыс кайызы-даа иштенир, дзаранар улус болгаш аң сиири-биле ол-ла хөй алгы-кештен дзарап алган.

Олар амыдырап кыштааныы-даа дөгере чугаалап берген. Адыг кежи шээжимектерин андара кеткеш базыптарга, адыглар-ла. Чараш, чассыгбайы Диинмей.

Оларны — түлүштерни «Адыглар»-даа дээр. Чагырга аайы-биле Адыг-Түлүштер дижи берген. Чылгызының демдээ безин демги чемгий пажының кулаа — сенчиниң ады-биле «Сенчи» демдектиг.

Бо материалды Мария ЧЕРНОУСОВА - САРЫГ-ООЛ редакцияга берген.

БУДУЛГАКТЫГ БУХГАЛТЕР

Шоодуг

Бо дүне дүжүмде эрткен айларда үмэзин шалыңывыс үнүп келген кылдыр дүжедим. Чүү дээр ону, бухгалтеривис кижи бүрүзүнге харам чокка шарыглыг-шарыглыг акшаларны тутсуп-ла турду!

Оттуп келдим, ол бүгү, хайдыг, дүжүм болду ышкажыл. Хомудаарымны чүге деннээр боор! Оода катап дүжеп көрзүмзе дээш кезек чыдыр мен. Удуттунар боор бе — үйгу чаштаан. Ам канчаар — ажылдаар үе база келген, хомудалымны хойлап алгаш, ажылче калгыптым.

Акша-шалың талазы-биле бергедээн шаг-ла болгай бо, Ажылдап-ла, ажылдап-ла турар, ол хирезинде омаахоң-аан! Аргалыг-ла болза коммерсантылаары огулуг апарган, ону долгаарынга база эге шимчээшкининге акша-ла херек болгай.

Бистиң бухгалтеривис база анаа эвес болдур ийин, карактарынче суг көөр болза, сезинчиг-ле! Чүгле акша алыр хүнде шөлбүртүп келир. Чылдың чартыын аараан дээш бюллетеньнеп эрттирер. Ол хирезинде Саян артында коммерсантылап турар сураа дыңналырга кижи шуут кайгаар.

Амгы бо үжу-бажы билдинмес, ораштынган удазын дег будулгактардан бужурганыл, шугулдаар-даа апардым ышкаш. Ынчангаш будулгаазынныг бухгалтерге мындыг одуругларны тураскаатты.

Талыгырда бухгалтерни
көрүп кааш
Таан дыка өөрээн бис,
чүү дээр ону...
Каткан хувураан —
шалыңывыс үнмээн,
Карман куруг канчап
чурттаар чүвел моң?

Виктор ТУВАК.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Таалың арткан —аңчы
болур
Даңгырак берген —
дайынчы болур.

Чарынныгга октатпа,
Чаактыгга чаргың алыспа.

Холга кирбээни —олча
эвес.
Хойнунга кирбээнин —
кадай эвес.

Кижи эди хирзиг.
Боттуң эди борзуг.

Бүдүн-не болза хеп.
Бүлээн-не болза чем.

Аът алыр эртир мунмас.
Боо алыр —дээрти атпас.

Эки эр кадарчы боор.
Эки эзер ыңгыржак боор.

Сөс байлак болгаш төнмес,
Сөөгү кадыг кижи өлбес.

Чараш чүве оңуп калыр
Чажырган чүве көстүп
келир.

Алдын, мөңгүн дадарбас
Хайыраан төрел каашпас.

Ишкен чемнинге сава боор
мен
Эткен сөзүмге ээ боор мен.

Ишти каас — тодуг,
Дашты каас — аш.

Оруктуң узунун ырак
дивес,
Олчаның бичизин эвээш
дивес.

Ээрип кээр ыттыг болур,
Ээлеп кээр ээлиг болур.

Эзертеп мунар аъттыг бол,
Эдертип чоруур ооддуг
бол.

Кижи бүрүзү төөгүлүг,
Кылган ажыл төнчүлүг.

Аъды чокту чадаг дээр,
Ада чокту сурас дээр.

Ээжээнде идиктиг бол,
Эштериң-биле эптиг бол.

Өртеңг ыяш иривес,
Өлген кижи дирилбес.

Ачылап алган чүвезин
чедирип бээр.
Азырап алган төлүн
аалдадыр.

Хөлүгү ХЕРТЕК.

Мөңгүн-Тайга кожуун.
Кызыл-Хая суур.

ХЫРБАЧА

Хырбача дугайында шүлүүмге Кызыл кожуунуң төп Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу, композитор Владимир Серен аялга бижээн. РФ-тиң алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг радио дамчыштыр концерттерге ырлап эгелээн. Ырыны чоп хүлээп ап, сонуургай бээрге, ооң сөзүн бараалгаттым.

Шандыр, хырын иштинге
Амданныг-ла болзун дээш,
Чаглыг эът, баар, шөйүндү
Аралаштыр суп каан —
Хырбача, хырбача,
Кышкы чемим—хырбача.
Чышшыныштыр доңарга,
Чылыг өгге эргискеш,
Балды-биле чона шаап,
Пашты долдур доораар—
Хырбача, хырбача,
Кышкы чемим—хырбача.

Көже-биле чемнепкеш,
Хөлбеңнедир кударга,
Чазыйланыг чиксенчаг,
Чаагай чыттыг, мүнчүг—
Хырбача, хырбача,
Кышкы чемим—хырбача.
Аалга келген улуска
Акты куткаш, улаштыр
Тавак долдур сунарым
Таптыг чемзиг быдаан —
Хырбача, хырбача,
Кышкы чемим—хырбача.

Саая МАЙНАК.

ОГЛУМГА ЧАГЫГ

Ыргак баштыг сенчизи чок,
«Ырланып» кээр коңгазы чок
Бөдей өгге өскен болгаш
Мөгүдексеп, мөнеп ор мен.
Эжик-дундук шаккыладып
Эшкедевейн көрем, оглум.

Эрте шагда өгбелерин
Ээн черге — чаңгыс өгге
Эртип чыда шайлап аарда
Ээлерин меңнетпес дээш,
Эдээн силгип, бөргүн кактап
Эге-ле хей чөдүргүлеп,

Эжик-дундук шаккылатпайн
Эптиг-таптыг чораан ийин.
Ыргак сенчи «пактап» алган
Ыяш эжик ындыг-ла ыйнаан...
Бурун шагдан сагып келген
Бурунгулар чаңчылы-дыр:
Эжик ажык, хааглыг-даа бол,
Ээлерин меңнетпейн чор.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.
Шагаан-Арыг.

УРАН СӨСТЕР

Тыва черим чараш,
Дыттыг арга чараш.
Сыргалыгда кыстар чараш,
Сылдыстыгда дээр чараш.
Чаваалыгда чылгы чараш,

Чавагалыгда кыстар
чараш.
Долбанналган чаагы
чараш,
Дозураңнаан караа
чараш.
Хектиң үнү чараш,

Хевистиң шокары чараш.
Кулуннугда бе чараш,
Хураганныгда хой чараш,
Чечектериң оңу чараш,
Сесерликтиң чечээ чараш.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожуун.

Тоолчунуң 100 чылынга

Чанчы-Хөөнүң чаражы — тоолдарында

«Экин, Салчак акый! Бо чагааны Өвүрдеи угбашкылар бижип ор бис. Ооң чылдагааны мындыг: бистиң ачавыс тоолчу Ооржак Чапаажык оглу Чанчы-Хөө чораан болза, бо чылдың 4 айда 100 харлаар кижи-дир. Силер ону, каксы-даа бол, таныыр боор силер ийин, башкы. Аңаа бижээн шүлүүнердаа бар ышкаш ийик. Ооң бээр үр апарган, кайы номуңарда парлаттынганын сагынмайн-дыр бис. Удаажыраан болза-даа, ол чогаалыңарны кириштирбишаан, ачавыс дугайында сактыышкындан бижизиңерзе кандыг ирги? Биске ол өөрүнчүг болур ийик. Идегел болгаш хүндүлел-биле — тоолчунуң уруглары Сүрүңмаа, Севил».

Мындыг чагаа меңээ келген.

Ынчаарга О. Ч. Чанчы-Хөөнүң ат-сураа чүгле Барыын-Хемчик, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожуннар-биле кызыгаарлаттынмас — Тывада, оон дашкаар-даа билдингир өгбе болганда, бодумну Өвүрже чагаа бижиир хүлээлгеден хостааш, тоолчуга хамаарышкан сактыышкыны «Шынга» үндүрзе, алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувустуң ажы-төлүнүң дилээн, кезик-чамдык-даа болза, хандырарын оралдашканым ол деп санаар-дыр мен. Эгезинде ийи кыс мени адазының юбилейинче чагаа дамчыштыр база чалаан болдулар. Аңаа киржири меңээ алдар болгаш хүндү деп хүлээп алдым.

...Ынчаарда Мугур-Аксы долу эвес 7 чыл школазының 1 бе азы 2 бе клазынга өөренип турган ышкаштыр мен. Ол шагда Чанчы-Хөө ирейниң хамааржыры Хүрен-Тайга деп чер аңгы суму турган. Ынчан ол кавыңың аныяктары болгаш школачылары мындыг кожамыкты чиртиледир бадыр-ла турар болчуг:

Хүрегелдей хүрең чечек
Күстүң айын төтпезе-даа,
Хүрең-Тайга оглу, кызы
Хүлээлгезин уттур эвес.
Чазын үнген сарыг чечек
Чайның айын төтпезе-даа,
Саая, Иргит оглу, кызы
Салган соруун салыр эвес.

Ооң-биле кады, Каргы кудудан нептерээн өске бир ыр мээң сагыжыма илдигип арткан:

Саяк-ла дээр, саяк-ла дээр,
Саяк-Бораа каяа чедер.
Чараш-ла дээр, чараш-ла
дээр,
Чанчы-Хөөге каяа чедер.

Ырга киргенин бодаарга, кайгал, эрес-ле эр тургандыр ийин деп бодаар турган мен. Ынчалзе-даа ол арай ыныг эвес болган.

Чаа чылдың кышкы дыштанылга хүннериниң бирээзи турган чүве болгай. Дерип каан шиви ам-даа турбушаан, хензиг залывыска школа директору Максим Наадым хаваан кежилдир, сайгырак дег, сыгылар чыткылапкан, кара-хүрең арыншырайлыг, тулуптай сойган куш кежи ышкаш бөрттүг, эргижирей берген алгы тоннуг, чымчак хөм идиктиг ашакты киирип келгеш, мынча дидир оң:

—Бо өгбеңерни Чанчы-Хөө дээр. Ам болар силерге тоол ыдып бээр дорт, томаанныг, эде-хере олурунар — деп дужаады. Даштын соок дээрге чыккылама чүве-ле болгай. Ол хиреде бөргүн уштуптары билек, келген иревистиң дериткен дөңгүр бажындан бус бурулаар, хан-кызыдыр одап каан демир-суугу чалымындан ол улам суг-дер дүжүп:

— Арай сүрээдээчел кижи болдур мен ийин, ажытөлүм. Тос-даа хондур ыдарга, доозулбас тоолумнуң чүгле кушкаш думчуу ышкаш, чолдак-чолдаан ыдайн — дээш, алганы аарак бадырыптарга, олуттаазы олутта, турарывыс бут кырында, ылым-чылым дыңнап тур бис...

Ам Чанчы-Хөөнүң кыстарының сагыш алындырып, дилээнин ёзугаар мерген өгбеге тураскаатқан шүлүүмну «Истер» (1970 ч, Кызыл) деп номумдан уштуп көргүзейн.

ҮНҮ ДИРИГ

Ажыл-иштиң чапсарында
Азы чаштар чыылган
черге
Шала күдүк баскыштангаш,
Чанчы-Хөөвүс тоолдаан
орар.
Куржаңгылар
чыткылапкан
Кара-хүрең шырайында
Кудай, черде адаан, хүреш
Хайныккан дег, сүрлүг
апаар.
Он шаа баштыг Амырга-
Моос
Оранымче
шоглаанзыг-даа
Олчалаткан даңгына
кыс —
Ол мээң ынак уруум
дег-даа,
Богба мунган самдар оол
бооп,
Курбустуже
кылыйтыпкан
Хуулгаазын эр бодум
кылдыр
Бодап, сактып оргулаар
мен
Ужуралдың нарын онаан
Удаа-дараа ажып эрткеш,
Даңгынамны чаалап
алган,
Тайбың чаныр орган дег
мен...
...Чаагай Тоол деп
өртемчейге
Аян-чоруум ынчаар
доостур—
Чанчы-Хөөвүс кылбыш
ораап,
Аккан дерин чодуп орар...
Ынак тоолчум мөңге
удаан
Ынчалзажок үнү дириг:
ТЛЛТЭШИ-де бижилгеден
Делегей-даа дыңнап болур.

Салчак МОЛДУРГА.

ЧАШТАРНЫҢ ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАРЫ

Дөрт харлыг бичии Иразы-биле кады кырган-ачазы бир хүн дүъште чемненип олурган. Бичии кижизи чем шоолуг чивес, харын чигиргзиг чемнерге туралаар болган. Кырган-ачазы хорадап, мынчаар чугаалаанган:

— Чем чивес, дыка багай, кончуг чүдек уруг-дур бо.

Бичии Иразы мынча деп харылаан:

—Багай-даа, чүдек-даа эвес, а чараш кижи мен, уттулкан сен бе?

Даартазында Ира аажок чемненип олурган. Кырган-ачазы оозун аажок мактап чугаалаан:

— Эрес-тир сен, Ира! Дыка эки чемненип олур сен.

Бичии Иразы мынча деп харылаан:

— Бөгүн чемге кирип тур мен, кырган-ачай.

* * *

Кызыл хоорай чурттуг кырган-аваның Шончалай деп үш харлыг бичии уруу кухняга маңнап келгеш, шампуньну ында суг аксыр раковинаже төп турган. Кырган-авазы ону көрүп каан дораан алгырган:

—Бо канчап баадың, ол шампуньну кайыыртан ап алдың?

—Сээң бажыңыңдан ап алдым — деп, бичии Шончалай харылаан.

* * *

Чаа-Хөл суурда бир өгбүленің ийиги класста өөренип турар оглу Артыш бир хүн кичээл сөөлүнде бажыңына аажок бачымнаан маңнап келгеп. Ачазы кайгап айтырган:

— Чүну канчап кагдың, багай демдек алдың бе, азы оолдар-биле содаалажыптың бе?

—Чок! Дүрген чуур херек — деп, Артыш алгырган.

—Бо канчап баадың, албыстай бердиң бе, чүну чуур чүвел? — деп, ачазы айтырган.

— Чок! Беш демдекти бөгүн ийи катап алдым, ону чуур херек.

— Чүнүң-биле канчаар чуур чүвел, оглум? — деп, авазы кайгап айтырган.

— Улуг өртектиг болгаш кедергей чаагай амданныг шоколад-биле чуур болгай, авай — деп, Артыш чугаалаан.

* * *

Суг-Бажы суурнуң мурнакчы тракторизи Оюннуң бажыңынга чеди харлыг дунмазы Аяс деп оол чурттап, школага өөренип турган. Акызы дүъште чаныр келирге, дунмазы муңгаргай олурган.

—Бо канчап баадың, багай демдек алдың бе?

—Ийе, багай демдекти чооглап алдым.

—Дүүн ол хире кичээл дагыннаан кижи багай демдекти канчап алыр чүвел?

—Чурум талазы-биле багай демдек алдым. Куулар акааның уруу Айлыңмааже дылым уштуп турумда, башкым көрүп кагды ышкажыл.

—Чүге дылың уштуп, хулиганнай бергениң ол? — деп, акызы хорадап айтырган.

—Меңээ туралаар уругдур, ынчангаш дылым уштуптум — деп, бичии Аяс акызынга харылаан.

* * *

Шагаан-Арыг хоорайда школачы бичии оол эвир чылып эник азырап алган. Оозунуң бир кулаа сүүр, а солагай талакы кулаа халбыгыр болган.

—Бо эниктиң кулактары ийи өске, чүге ындыг чоор? —деп, ачазы айтырган.

Бичии Мерген-оол ачазынга мынча деп харылаан:

—Бо эниктиң бир кулаа адазын, а солагай кулаа — иезин дөзээни ол-дур.

Иргит АРГАН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Архив материалдарындан

БИСТИҢ ОЮНЧУЛАРЫВЫС

1993 чылдың июль аңның 9-туң хүнүнде алаакка клубка Тыванын кодээ чонунуң бир дугаар көргүзүлгелиг оюну боон эрти. Ол оюнуң мурнунда Араттың Революстуг намының Төп Комитеднин суртаал килдизиниң эргелекчизи эш Товарищтай кыска илткел кылды.

— Эштер! Бо кежээ болза, бир улуг, төөгүлүг кежээ боон турар-дыр, чүге дээрге болза, Тыванын национал культуразын өрү көдүрүп, ону дешпиднп алырда, бир улуг чедиишкин боон турар үе-дир бо, эштер!

Ол оюн төнген соонда улустарны тус-тус шаңнагылаан. Ол киржикчи улустуң аразында онза хөөмейлээр кижи бар болган, ону тускай бижиир, шаңнаткан эштер: Улуг-Хем кожуунунуң Ийи-Тал сумузундан Момдыжываа ырлаваш, бир дугаар чер эжелээн. Эр кижиде черле ындыг ырлаар кижи ховар, ооң шаңналы 1 сапык, 1 костюм, тараа кадыыры, маска, дөжү.

Шоон, Тес-Хем кожуунуң Бай-Даг сумузу, 44 харлыг, игил, бызаанчы-биле аңаа ойнаваш, бир дугаар чер эжелээн, Ооң шаңналы: 1 костюм, 2 моюн-ораар, 1 маска, 1 дөжү, 1 кадыыр. Оон өске эштер Барыын кожуундан Сегбе, Чөөн-Хемчик кожуундан Мөнге, Тес-Хем кожуундан шеригде Чадамба, Барыын кожуундан шагдаа Серен, Чөөн кожуундан 62 харлыг ашак ырлаар, бызаанчылаар болду. Оон өске Кызыл хоорайда олон-шин бөлгүмүнде 5 уруг: Толгар, Толчаа, Тостаа, Кашвыыдай, Өшкү-Саар олар тус-тус шаңнатканнар. Ол оюнну дээрге черле магалыг солун оон кылын эрттирген турлар.

Республиканың Күрүн архивниң ажылдакчызы Чудур МОНГУШ латин үжүктен тыва үжүкче шилчидип, эде бижип тыа рыштырган.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

«Шын» солун неделя дургузунда телекөрүкчүлерге (Март 27-ден апрель 2-ге чедир)

Понедельник

Март 27

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Анаа эвес сегиржип алыышкын». Мультсериал.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Кижи болгаш хоойлу.
10.25 Россия болгаш Кавказ.
• • •
15.52, 16.52, 17.52, 18.52 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Чедиишкиннің шагы.
16.40 Бистің келир үевис.
17.20 «Элен болгаш оолдар».
18.00 Бүгүденің аксында.
18.30 Бежен чыл бурунгаар бо хүннерде.
19.00 Шактын бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
20.00 Кым силер?
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 А. Солженицын оиле ужуражылга.
21.55 Спортчу уик-энд.
22.15 Театр+ТВ.
23.05 Улугларга мультфильм.
23.20 Пресс-клуб.
23.52 Делегей бөгүн.
00.00 Пресс-клуб (Уланчызы).
01.10 Авто-шоу.
01.23 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Төнчүзүнде музыка.
7.30 Формула-730.
8.00, 12.00, 17.00, 20.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Үениң агымы.
8.30 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Депеша.
9.55 Өзек үе.
10.05 «Анаа-ла шериг өгбүле».
10.25 Музыка экспрому.
10.40 Енисейде МХАТ.
11.25 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.30 Телесолун.
• • •
16.00 Ында-мында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 Мульти-пульти.
17.20 Камгалап алыышкын 911.
18.10 «Шак ол хүн...»
«ТЫВА» канал
18.15 Мультфильм.
18.45 «ТЫВА ЧЕРДЕ».
19.05 МЕДЭЭЛЕР.
19.15 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
19.25 Бичии чаштың чугаазы-биле.
20.25 «Иерихонга өлүм». Уран-чечен фильм. Бирги сериязы.
21.30 Репортер.
21.45 Автомиг.
21.50 Үениң агымы.
22.00 Ретуш чокка.
23.05 Чер-черден медээлер.
23.20 Шыпшың № 9.
23.50 Автомаргылдаага делегейге сурагжаан кижи.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал.
18.15 Чаа угланышыкын.
18.55 Эскертинмес лидерлер.

Вторник

Март 28

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Өөрүшкүлүг аялгалар». Уран-чечен фильм.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Бичии концерт.
10.15 Сактып тур сен бе, эш...
10.47 Пресс-экспресс.
• • •
15.52, 16.52, 17.52, 18.52 МЕДЭЭЛЕР.
18.00 Илби-шидилиг делегей азы Синема.
16.20 Брейн-ринг.
17.00 Джэм.
17.20 «Элен болгаш оолдар».
18.00 Орус делегей.
18.30 СБ-ниң тывызыы.
18.45 Кым дээрге кымыл. XX век. Д. Кеннеди.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 «Бистер».
20.40 Тамчыктыг удуңар чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Кижилерниң боттарындан.
21.50 «Херээженнер дугайында дөрт төөгү». Уран-чечен фильм.
23.25 Гол.
23.52 Делегей бөгүн.
00.05 Видеомикс.
00.35 Көжеге артында.
00.50 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Чер-черден репортажтар.
7.25 Үениң агымы.
7.30 Формула-730.
8.00, 12.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Телесолун.
8.30 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Садыг бажыңы.
9.40 Тараачын айтырыы.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
• • •
16.00 Ында-мында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 «Үүлгедикчи аскыр». Уран-чечен фильм.
17.20 «Делегей ам-даа утпаан».
17.50 Чер-черден медээлер.
18.00 Ада-иелерге тоол.
«ТЫВА» канал
18.35 Медээлер.
18.45 ЭБС.
19.15 МЕДЭЭЛЕР.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Кым-даа уттундурбаан».
20.40 Уран-чечен фильм.
22.25 Ынакшылдын астрологиязы. И. Понаровская.
23.05 Силерниң эргеңер.
23.25 Автомиг.
23.30 «Сөөлгү контракт». Уран-чечен фильм.
00.20 «Венецияның карнавалы».
00.55 Үениң агымы.
01.00 «ЭКС».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.35 Л-клуб.
19.20 «Шак ол хүн....»
19:25 Карьера.

Среда

Март 29

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 Хөглүг аялгалар.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Кижи болгаш хоойлу.
10.20 Россияның үннери.
10.42 Пресс-экспресс.
• • •
15.52, 16.52, 17.52, 18:52, 01.50 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 «Эрткен үеже аянчорук». Мультфильм.
16.30 Брейн-ринг.
17.10 Аас-кежиктің кужу.
17.20 «Элен болгаш оолдар».
18.00 МИР.
18.40 Документилер болгаш салым-чолдар.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 Улусчу музыканың концерти.
20.20 Сактып тур сен бе, эш...
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Монолог.
21.50 «Алдын маска».
23.05 Иллюзия каналы.
23.42 Делегей бөгүн.
23.55 Футбол. Европа чемпионадының маргылдаазы. (Россия—Шотландия).
02.00 Чиик атлетиканың сылдыстары.
02.15 Телешоу.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал.
7.00 Ритмика.
7.15 Өзек үе.
7.25 Үениң агымы.
7.30 Формула-730.
8.00, 17.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Телесолун.
8.30 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Ёзулуг шынның үези.
10.20 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.10 «Силерниң эргеңер».
11.25 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
• • •
16.00 Ында-мында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 «Кымның талазылг?».
17.20 Бичии чаштың чугаазы-биле.
17.50 «Ыраккы Чөөн чүк».
«ТЫВА» канал
18.30 МЕДЭЭЛЕР.
18.40 «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан».
19.10 Кадар+казыыр.
19.40 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.25 «Кым-даа уттундурбаан».
21.30 «Олуруп алгаш көр».
21.50 Автомиг.
21.55 «Славага салют!».
23.05 Чер-черден репортажтар.
23.15 Үениң агымы.
23.25 «Сөөлгү контракт». Уран-чечен фильм.
00.15 Ю. Антоновтуң юбилей кежээзи.
01.45 «ЭКС».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.10 «Шак ол хүн...»
18.25 Хоккей. Делегей кубогу. Чартык финал. 2-ги, 3-кү үелери.
19.50 «Кым-даа уттундурбаан».

Четверг

Март 30

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал.
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Хөглүг аялгалар». Уран-чечен фильм.
9.20 Уран-чечен фильм.
9.50 Амытаннар делегейинде.
10.25 Экслибрис.
10.37 Пресс-экспресс.
• • •
15.52, 16.52, 17.52, 01.40 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Золушканың балында.
16.05 Брейн—ринг.
17.00 Тин-тоник.
17.20 «Элен болгаш оолдар».
18.05 16 хар чедир болгаш оон өрү назылыгларга...
18.35 Телемемуарлар.
19.00 Шактың бедии.
19.25 Силерге ужуражылга. Л. Смирнова.
20.20 Москва—Кремль.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 «Чээним». Уран-чечен фильм.
23.35 Хоккей. Чапсар үезинде медээлер.
00.15 Делегей бөгүн.
01.50 Көжеге артында.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Чер-черден репортажтар.
7.25 Үениң агымы.
7.30 Формула-730.
8.00, 12.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Телесолун.
8.30 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Шуут чажыт.
10.15 Музыка экспрому.
10.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.25 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.30 Портретке немелделер.
• • •
15.30 Ында-мында медээлер.
15.50 Хүн бүрүде байырлал.
15.00 «Дайынга өрттенген чаш назын».
16.30 Бодунуң оюну.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.20 Нептеревээн тема.
17.50 «Шак ол хүн...»
«ТЫВА» канал
17.55 МЕДЭЭЛЕР.
18.05 «О» программа.
18.55 Хөгжүмнүг байыр.
19.55 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.25 «Кым-даа уттундурбаан».
21.30 «Хоорайжыгаш».
22.00 Си-би-эс биле Россия ТВ-ниң программазы.
23.10 Автомиг.
23.15 «Борис Эйфманның театры».
00.00 Үениң агымы.
00.05 «Атланта». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
17.55 Кипрас Мажейка. «Лас-Вегастан Лос-Анджелеске чедир».
18.25 «Мээн дайыным».
18.55 Теледебаттар.
19.25 Хроно.

Пятница

Март 31

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Ала-сааскан».
9.25 Кор, дынна.
9.50 Бодуңга бодун дузалаш.
10.20 Ирина Журина ырлап тур.
10.30 База дайын, ынчалзажок бистер өскеге бүзүрээр бис.
10.47 Пресс-экспресс.
• • •
15.52, 17.52, 01.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Ургларга фильм.
16.30 Брейн-ринг.
17.05 Рок-урок.
18.00 Кижи болгаш хоойлу.
18.25 Мультфильмнер.
18.40 «Электрон кырган-ава». Уран чечен фильм.
19.50 Хуулгаазынныг шол.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Неделяның кижизи.
22.00 «Улуг детективтер». 6-гы фильм.
23.05 Улугларга мультфильм.
23.15 Хоккей. Делегейниң хоккей лигазының кубогу. Чартык финал.
01.10 Музыкалыг коъш.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Өзек үе.
7.25 Үениң агымы.
7.30 Формула-730.
8.00, 12.00, 17.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР:
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Телесолун.
8.55 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Вавилон оюннары. «Гладиаторлар».
10.20 «Шериг курьери».
10.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.25 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.30 Чаа угланыышкын. «Чурукчу болгаш эргечагырга».
• • •
16.00 Ында-мында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 «Рост» студия.
17.20 Пятницаларда дисней. «Сарбашкыннар даайы». Уран-чечен фильм.
«ТЫВА» канал.
18.10 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Геннадий Чаштың чугаадыкчы кежээзинден репортаж.
19.00 Красноярскиниң кежээлери. 3-кү кезээ.
19.30 «АЗИЯ ТӨВҮ».
19.50 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
21:25 Лидер-прогноз.
21.55 Автомиг.
22.00 «Чоннуң фрагы».
22.50 Үениң агымы.
23.05 Изиг он.
23.25 Аншлаг.
00.45 «Чалалга-биле кирер».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.10 «Шак ол хүн...»
18.25 Хоккей. Делегей кубогу. Чартык финал. 2-ги, 3-кү үелери.
19.50 «Кым-даа уттундурбаан».

Суббота

АПРЕЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.20 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.05 Чүдүлге.
9.25 Лего-го.
9.55 Мультфильм.
10.40 Смак.
10.55 Эртенги почта.
11.25 Кадык чаагай болуңар.
11.55 Бежен чыл бурунгаар бо хүннерде
12.10, 15.00, 18.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.20 Кедээниң төөгүлери.
12.50 «Айлан-сааскан кудазы». Уран-чечен фильм.
14.25 Корунчук.
15.20 Улуг маргылдаалар.
16.00 Амытаннар делегейинде.
16.25 Чидиригниң дилээшкини.
17.10 Аас-кежиктиг таварылга.
18.20 Боттарынга баштактаныышкын.
18.50 «Ийистер». Уран-чечен фильм.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 Ye.
21.40 «Ак дойду». клуб.
22.25 «Дюраннын каргыжы». Телесериал.
23.25 Оба-на.
00.05 «Фарятьевтин фантазиязы». Уран-чечен фильм.
01.25 МЕДЭЭЛЕР.
01.30 «Фарятьевтин фантазиязы». (Уланчызы).

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00, 14.00, 20.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Сылдыстар чугаалап тур.
8.35 Узаткан хүн.
9.05 Кызыгаар чок футбол.
9.50 Ретро-шлягер.
10.20 «Хөглүг оолдар». Уран-чечен фильм.
11.55 Теннис. Дэвистиң кубогу.
12.55 Пилигрим.
13.45 Тараачын айтырыы.
14.30 Де-факто.
14.45 Мульти-пульти.
14.55 Киноафиша.
15.10 Дедир адрези.
15.55 Метранпаж-биле болган төөгү». Уран-чечен фильм.
16.35 Хүн бүрүде байырлал.
16.45 Дөрбелчинде чүү-даа чок.
17.15 Американың сылдыстары.
17.50 «Херээженнер чокта чурттаары берге, болдунмас-даа».
18.55 Вавилон оюннары. «Гладиаторлар».
20.25 Автомиг.
20.30 «Угаан чок маргылдаалар».
22.15 Улугларга мультфильм.
22.25 Ю. Мамин биле А. Заливаловтуң программазы.
23.00 Үениң агымы.
23.05 «Магалыг ноябрь». Уран-чечен фильм.
00.45 «А» программа.

Воскресенье

АПРЕЛЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
8.25 Олимпийжи эртен.
8.55, 15.00, 18.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 Эртен эртелеп.
9.50 Мультфильм.
10.10 Ам дээрезинде шуптузу бажыныда.
10.40 Эртенги сылдыс.
11.25 Россияга бараан бооп тур мен.
11.55 «Пи» демдектин адаа-биле.
13.10 Ойна, гармонь.
13.50 Бөмбүрзек географиязы.
14.45 Душтеки чемге спорт.
15.10 Ирина Архипова.
16.00 Аян чорукчулар клуву.
16.50 М. Таратута биле Америка.
17.20 Мультсериал.
18.10 Бодал чокка эрткен үе
19.00 Көрүкчүлериң мурнунга катай.
20.05 Детектив-комедия.
21.00 ВОСКРЕСЕНЬЕ.
22.55 «Дюраннын каргыжы». Телесериал.
23.50 Испан Сарсуэланың парады.
00.35 «Сентябрьда шөлээ». Уран-чечен фильм.
01.40 МЕДЭЭЛЕР.
01.50 «Сентябрьда шөлээ». (Уланчызы).

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00, 14.00, 20.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Бирги дубль.
8.40 «Алдын дүлгүүржүгеш».
8.55 Парламент неделязы.
9.40 Чогумчалыг суур.
10.05 Экии. Европа!
10.35 Аты-баты...
11.05 Улуг хоккей.
11.45 «Багдадтың оору». Уран-чечен фильм.
13.40 Алды сотка.
14.30 Репортер.
14.45 «Эр улус болгаш херээженнер».
15.30 «Апрельде кино».
15.40 НБА-ның эки оюннары.
16.45 Амытаннар делегейинде.
17.40 Алдыгы медерел.
18.15 «Русалочка», «Винни Пухтун чаа ужуралдары».
19.10 Хүн бүрүде байырлал.
19.25 Джаз-клуб. «Англиядан келген хөглүг оолдар».
20.25 «Оскар-94». Американың кино уран чүүлүнүн чыл шаннылын тыпсын турарындан.
21.55 Автомиг.
22.05 Ксюшада.
22.40 Үениң агымы.
22.45 Теннис. Дэвистин кубогу.
23.45 Долу ай.

КИНО

МАРТ 25-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Последние дела Варёного» 10.00, 12.00 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. **Видеозалга: «Артист»** (Индия) 10.30, 13.30, 16.30 шактарда:
«КАА-ХЕМ»: «Рай» (Индия) 13.30, 16.50 шактарда.
«ВОСТОК» «Жгучая страсть» (Индия) 13.00, 16.30 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: «Роботтар дайыннары» (АКШ) 10.00, 12.00, 14:00 шактарда. **«Гу-га»** 16.00 шакта. **«Магистр Вселенной»** 17.00, 18.30 шактарда.

МАРТ 26-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Последние дела Варёного» 10.00, 12.00, 14:00, 16.00, 18.00 шактарда: **Видеозалга: «Артист» (Индия)** 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Рай» (Индия) 13.30, 16.50 шактарда:
«ВОСТОК»: «Жгучая страсть» (Индия) 13.00, 16.30 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: «Динозаврның ээп келгени» (Япония) 9.30, 12.00, 14.30 шактарда: **«Магистр Вселенной»** 17.00, 18.30 шактарда.

МАРТ 27-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Хүндендаа сарыг» (Турция) 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50 шактарда **Видеозалга: «Артист»** 10.30, 14.00, 17.00 шактарда:
«ОТЧУГАШ»: «Динозаврның ээп келгени» 11.00, 13.30 шактарда. **«Бикини» деп садыг»** 16.00, 18:00 шактарда.

«СЕЛЕНДЖА» магазин дараазында үүлдерни садып турар:
оолдарга камуфляжтыг чылыг чолдак тоннар, 32-ден 40 чедир дугаарлыг.
Оолдарга хат-чаъска кедер чолдак тоннар 38, 40 дугаарлыг.
Күзүн, чазын кедер чолдак тоннар 30-ден 40 чедир дугаарлыг.
Айтырып кээр чери: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу 1. «Аэрофлот агентствозу» 9 шактан 18 шакка чедир чапсар чок ажылдаар.

ТАНМАЛАР БОЛГАШ ШТАМПЫЛАР
Москвада турар россий-швейцар фирма силерге танмаларны болгаш штампыларны кылып бээринге белен. Ол ышкаш, албан карточкаларын (тус-тус хижилерге база), фирма бланкыларын база кылып берип боор бис. Бо продукцияларның шынары лендии эки.
Ук фирманың төлээзи силерни дараазында адресте манап турар: **Кызыл хоорай, Тыва эки турачылар кудумчузу, 29. Телефону: 3-56-04.**

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Самагалдай суурда чурттап орар бистің ачавыс **Орус оол Сайын-Белекович АРАПЧОР** март 27-де төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Ачавыс амыдыралдың бергелеринге кажан-даа ундараваан, чонунга ээлдек, буян-сеткилин бараалгадып, ачы-дузазын көргүзүп чоруур. Самагалдай, Чыргаланды, Берт-Даг, О. Шынаа школаларынга ажылдап чораан, сөөлүнде кээп, Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызынга ажылдап турган, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Амгы үеде ачавыс бистің өг-бүлелеривисти эргий кезип, дузазын көргүзүп, арга-сүмезин берип чоруур.

Эргим ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, амыдырал чуртталгазынга ак орукту, аас-кежикти, узун назынны күзедивис.

Уругларының авазы Хелмаа Арапчор, уруглары Менди, Алдынай, оолдары Мерген-Белек, Аяс, күдээзи Слава, кеңи Валя, уругларының уруглары Алимаа, Ай-кыс, Ажык-кыс, Айжана, Анай-Хаак.

Бистің хүндүлүг ачавыс **Михаил Монгушович ДУГАР-СЮРЮН** даарта 55 харлаар. Ачавыс көдээ ажыл-агый шугумунга бөдүүн механизатордан инженер-механикке чедир ажылдаан, ол бүгүнү бот-өөредилге-биле чедип алган кижи. «Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору» хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа байыр чедирбишаан, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, амыдыралынга аас-кежикти, узун назын назылаарын күзедивис.

Оолдары Чиңгис, Чимис, Алик, уруглары Уран, Кара, Салоак, Ак, Дарыя оаза төрелдери Володя, Виктор, Орлан, Эзир, Сыынак, Катя, Сылдыс, Орлана, Наташа.

Бистің ынак ачавыс **Михаил Васильевич ХУУРАК** март 28-те 50 харлаар.

Хүндүлүг ачавыска бүгүдеге чедиишкиннерни, чайынналчаг аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзедивис.

Бистің аравыска моон-даа соңгаар өөрүшкүнү экеп чорзун

Уруглары: Эрес, Экермаа, Энер, Эчис, Элдеп, Эргине, Эдиски, Ээлдек, Элимаа, Элзеймаа,. Уругларының уруглары: Юлиан, Юнона, Чодураа, Аржаана, күдээзи Сергей, кени Шораана.

Бистің эргим ынак угбавыс, ченгевис Валентина Болай-ооловна **НОРБУ** каш хонук бурунгаар 40 харлаан. Ынак угбавыс, ченгевис ийи оол, бир кыстың - ынак авазы. Бичии чажындан-на амыдыралга эки талаларын көргүзүп келген.

Угбарыстың, ченгевистің төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңа чүректің ханызындан изиг байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, өг-бүлезинге бердинген ынакшылды күзеп, биеэгизинде ышкаш, ыры ырлаарын каг-байн, бисти өөртүп, кады чоруурун уламчылаарынга ынанып тур бис. Дузааргак чоруун, үнген-кирген чонунга сээн хүндүткелің ам-даа хөй чылларда, уламчылаарынга бүзүрет тур бис. Сеңээ мөгейдивис, угбай, ченгей.

Чуржулары Елена Норбу, Наташа Монгуш болгаш Кызылда дуңмазы Римма Салчактың өг-бүлезинден.

Бистің ынак, чаразы, чаңгыс оглувус **Түмен-Мерген Анатольевич МОНГУШ** бөгүн 16 харлаан. Ол Өвүр кожуунну Хандагайты ортумак школазының 10«б» клазында тергиин эки өөредилгелиг, кижизиг, корум-чурумнуг өөренип турар. Оглувус школаның хөй-ниити ажылынын база янзы-бүрү спортчу маргылдааларнын, турисчи слёттарнын идепкейлиг киржикчизи. Кырган-авазынын, кырган-ачазының бүзүрелдиг болгаш идегелдиг дузалакчызы.

Бодун кезээде эки туттунуп билир, эш-өөрзүрек, чаптанчыг оглувустун төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырывысты чүректеривистин ханызындан бараалгатпышаан, өөредилгезинге чедиишкиннерни, амыдыралынга быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, часкы - дыштанылгазын эш-өөрү биле омак-хөглүг эрттирерин күзедивис.

Авазы Галина Далай-ооловна, даай-авазы Светлана, даайы Альберт, кырган-авазы, кырган-ачазы Далай-оолдардан.

ЧАРЛААЛДАР

«ПРОГРЕСС» өөредилге төвү бөрт даараар, баш таарар, аъш-чем кылыр мергежилдерге өөредир, кичээлдер апрель 4-те 14.00 шакта;

бичия бүдүрүлгелериң бухгалтерлерин, секретарь-машинакчыларын өөредир кичээлдер апрель 11-де, 14.00 шакта эгелээрин дыннадып тур.

Бүдүрүлгелериң сан-хөө отчёдун (баланс) кылырынга бедик мергежилдиг башкылар дузаны көргүзүп турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35 дугаарлыг, Амыдырал хандырылга бажыныныңы 5-ки каъды, артында эжиктен кирер.

Театр хүнүн база «Күзел» театрның тургустунганындан бээр 7 чыл болган оюн таварыштыр март 27-де В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга Ю. Хомушкунун

«ӨРТЕМЧЕЙНИҢ ҮҮЛЕЗИ»

деп шинзи болур.
Эгелээри 18.00 шакта.
Өргөө 3000 рубль.

Тыва Республиканын Хереглекчилер эвилелинин дилги азыраар фермазы согар ужурга таварышкан мал эъдин совхозтардан хүлээп ап турар. Эттин шынарын барымдаалап, бир килограммны 500 рубледен 1000 рубльге чедир хүлээп ап турар. Телефону: 9-06-26.

«СПУТНИКТЕ» бажын тудар черни болгаш бузуп эккеп каан бажын ыяжын 5 млн. рубльге садып тур бис.
Айтырар телефону: 3-03-61.

«КамАЗ-5410» автомашинаны садып тур бис. Өртээ дугуржулга ёзугаар. Адрезивис: Кызыл хоорай, Семирацкий кудумчузу 60. 9 шактан 17 шакка чедир 3-02-97 телефонче долгааш, билип алыр.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Секретариады Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Президиумунга үр үеде ажылдап турган, дайынның болгаш күш-ажылдын хоочуун

Иван Иванович ЕЩЕНКОНУҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы) А. Б. Монгуш. А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57 культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоолдулуулгазының сагылдаалынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттингеп.
Бүрүткеттингеп дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлаага болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы. Тираж 16615. Индекс 54240. Чагыг № 35—323.